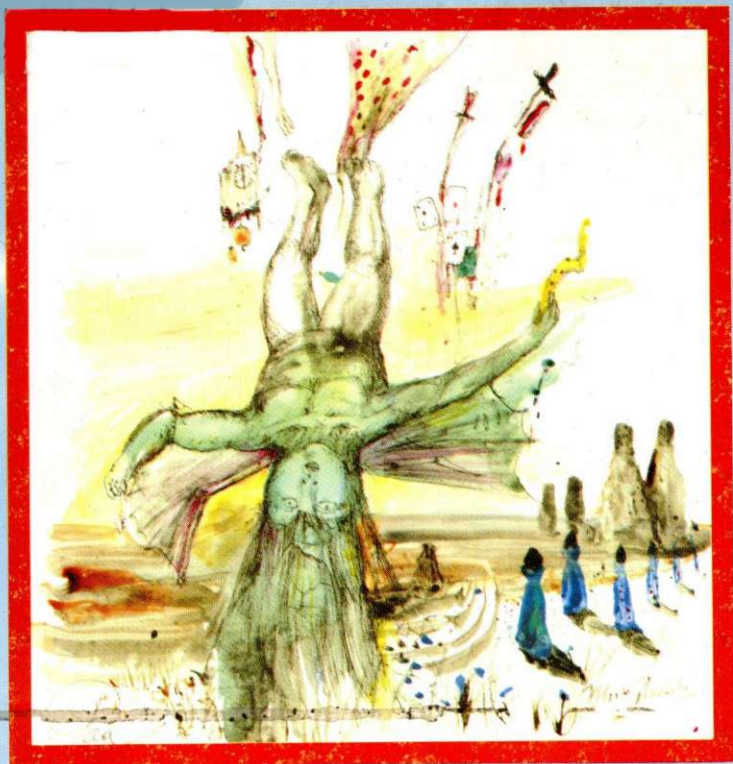

VLADAN TOMIĆ
NEMA MESTA
NA NEBU

VLADAN TOMIĆ je rođen 1933. godine u Kragujevcu. Novinarstvom se počeo baviti u listu "Mladost". Dugo radi u Radio-Beogradu, a novinarske i publicističke tekstove objavljuje u našim poznatim nedeljnim listovima. Tomić je autor nekoliko feljtona o životu osuđenika u zatvorima; o osuđenima, maloletničkoj delikvenciji i ženskom zatvoru objavio je i knjigu "Iza rešetaka."

Živi i radi u Beogradu.

BIBLIOTEKA DOKUMENTI

Urednici

LJILJANA ŠOP
VIDAK PERIĆ

VLADAN TOMIĆ
NEMA MESTA
NA NEBU

NIRO »KNJIŽEVNE NOVINE«
Beograd 1989.

VLADAN TOMIĆ

NEMA MESTA NA NEBU

Izdavač

NIRO »KNJIŽEVNE NOVINE«

Francuska 7, Beograd

Za izdavača

Vidak PERIĆ

Recenzenti

Vladimir Stojšin

Dragomir Brajlčović

Miroslav Todorović

Likovno-grafičko rešenje biblioteke

Nikola Panić

Naslovna strana

Miro Glavurčić

Tehnički urednik

Nikola Panić

Korektor

Olga Veličković

Tiraž 3000 primeraka

ISBN 86-391-0156-6

Štampa

»Kosmos«, Beograd,

Svetog Save 16—18

Na smrt osuđeni

Andrija Artuković
Vučko Manojlović
Miodrag Milojević
Ilija Živković
Đorđe Adamović
Vojislav Rajčić »Požarevac«

Razgovori u zatvoru

Kako se strelja osuđeni

UBISTVO U PRISUSTVU VLASTI

*Sve što je vezano za izvršenje
smrtne kazne je službena tajna
a grob ostaje bez imena*

Smrtna ikaizna izvršava se streljanjem bez prisustva javnosti, rano ujutro, po pravilu, van naselja.

Radnici milicije obezbeđuju mesto određeno za izvršenje smrtne kazne i zabranjuju pristup nepozvanim licima.

Predsednik suda može dozvoliti da izvršenju smrtne kazne izuzetno prisustvuju i naučni radnici koji imaju naučni interes za to.

Predsednik komisije izdaje nalog starešini grupe milicionera da se kazna izvrši. Starešina milicionera naređuje da se osuđeno lice veže za određeni predmet i da mu se preko očiju veže marama.

Kaznu izvršava grupa od najmanje osam radnika milicije koji su snabdeveni puškama, od kojih je jedina polovina sa bojevom, a druga sa manevarskom municijom. Raspodela pušaka vrši se na taj način da se ne zna koji je radnik milicije dobio pušku sa bojevom municijom.

Starešina grupe milicionera postavlja radnike milicije na određeno odstojanje od osuđenog i izdaje komandu za pucanje. Streljainje se obavlja istovremeno, pucanjem iz svih pušaka.

Kad lekar konstatuje da je smrt nastupila, smatra se da je smrtna kazna izvršena.

O izvršenju smrtne kazne komisija sastavlja zapisnik koji potpisuju članovi komisije i zapisničar. Zapisnik sadrži: mesto, dan i čas sastavljanja zapisnika. Podatke o rešenju

koja je komisija određena i imena članova komisije i zapisničara, ime i adresu branioca ako je prisustvovao izvršenju smrtne kazne, lične podatke o osuđenom licu, podatke o presudi i drugim spisima na osnovu kojih je utvrđeno da su ispunjeni zakonski uslovi za izvršenje smrtne kazne, mesto, dan i čas kad je kazna izvršena, konstataciju lekara da je smrt nastupila i čas kad je nastupila smrt.

Ako su izvršenju smrtne kazne prisustvovala i lica iz tačke 12. ovog uputstva, u zapisnik se unose njihova imena, zanimanje i adrese.

Posmrtni ostaci osuđenog sahranjuju se po pravilu na groblju u mestu izvršenja kazne, u skladu sa propisima o sahranjivanju. O sahrani osuđenog komisija sastavlja zapisnik koji potpisuju članovi komisije i zapisničar. Zapisnik se drži mesto i čas sastavljanja zapisnika i mesto i vreme gde je obavljena sahrana, odnosno kremacija, a u slučaju kremacije i mesto gde je urna sa pepelom ostavljena.

Predsednik komisije predaje zapisnik o izvršenju smrtne kazne i zapisnik o sahrani, odnosno kremaciji, predsedniku suda istog dana kada je smrtna kazna izvršena, odnosno obavljena sahrana ili kremacija.

O izvršenoj smrtnoj kazni predsednik suda bez odlaganja obaveštava Republički sekretarijat za pravosuđe i opštu upravu.

Podaci koje službena i druga lica koja su prisustvovala izvršenju smrtne kazne saznaju prilikom ili povodom izvršenja smrtne kazne, smatraju se službenom tajnom.

Predsednik komisije upozoriće lica koja su prisustvovala izvršenju kazne na ovu obavezu i to upozorenje će se uneti u zapisnik o izvršenju smrtne kazne.

Naučni radnici iz tačke 12. ovog uputstva mogu podatke iz stava 1. ove tačke koristiti u naučne svrhe i objaviti u stručnim i naučnim publikacijama na takav način da se ne može znati o kom licu je reč.

Prilikom izvršenja smrtne kazne nije dozvoljeno fotografisanje i tonsko snimanje.

Informaciju o izvršenju smrtne kazne predstavnicima sredstava javnog informisanja može dati samo predsednik suda.

Presudom Okružnog suda u Zagrebu K-91/84 od 14. svibnja 1986, Andrija Artuković, rođen 29. 11. 1899. godine u Klobuku općina Ljubuški, završio Pravni fakultet u Zagrebu, sada u pritvoru od 12. veljače 1986. godine, osuđen je na smrtnu kaznu zbog krivičnog dela Ratnog zločina protiv civilnog stanovništva i krivičnog dela Ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika.

Posle višenedelnog procesa pred sudnicom prepunom građana i svedoka, domaćih i stranih novinara utvrđeno je da je Andrija Artuković, koga su branila tri advokata, kriv što je: nakon osnivanja i organiziranja, pod zaštitom i u službi njemačkih i italijanskih okupatora, ustaške kvislinške tvorevine nazvane »Nezavisna Država Hrvatska«, po Anti Paveliću, optuženiku i drugim ustaškim ratnim zločincima, u vladi koje je optuženik od 10. travnja 1941. godine do svibnja 1945. godine bio ministar unutrašnjih poslova, ministar pravde i bogoštovlja i državni prabilježnik, a u kojoj su iz vjerske i rasne mržnje, vođene fašistioko-ustaškom ideologijom, organizirana i provođena masovna preseljenja, progoni, odmazde, mučenja, pokatoličenja i ubijanja civilnog stanovništva, Srba, Jevreja, Roma, Hrvata i drugih narodnosti, u

sabirnim i 'koncentracionim logorima, kao Jasenovac, Stara Gradiška, Jadovno, Kerestinec, Danica kod Koprivnice, Slano na Pagu, Jastrebarsko, Lobograd, kao i drugim mnogobrojnim stratištima Zagreba, Sarajeva, Siska, Osijeka, Karlovca, Gudovca kod Bjelovara, Đakova, Gline, Grabovca Banskog, Banije, Korduna, Like, Bosne i Hercegovine i Srijema, u kojima je ubijeno stotine tisuća ljudi a među njima žena i djece.

Neutvrđenog dana početkom 1942. godine u blizini Vrginmosta, u prisutnosti Ante Pavelića, saznajući da je u blizini uništena ustaška satnija, radi odmazde, naredio da se ubija civilno stanovništvo okolnih sela, pa su u obližnju dolinu dovedeni stanovnici tih sela i tu ubijeni mitraljeskim rafalima.

Neutvrđenog dana krajem 1941. godine u Zagrebu na Krešimirovom trgu, nakon što je tu dovedeno nekoliko stotina građana, naredio Lahovski Ladislavu da ih kamionima prebaci u Kerestinec, a zatim i sam pratio kolonu do Kerestince i tu izdao naredenje da se osobe koje se nalaze u zadnjem dijelu kolone vozila ubiju, nakon čega je oko 400 osoba iskrcano iz kamiona i ubijeno mitraljeskim rafalima.

Neutvrđenog dana u svibnju 1941. godine, naredio Knez Fredi, šefu policije u Sremskoj Mitrovici, da Vidić Ješu odvede u logor, a koju naredbu je ovaj i izvršio, te je Vidić

Ješo interniran u koncentracioni logor Danica kod Koprivnice, a zatim u logor Jadovno, iz kojeg se nije vratio,

dakle, kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata i okupacije, naredio da se civilno stanovništvo ubija i protuzakonito odvodi u koncentracione logore,

neutvrđenog dana početkom 1943. godine, nalazeći se u pratnji Ante Pavelića u blizini Samobora, naredio da se više stotina partizana, zarobljenih na području Žumberka, ubije, a što je učinjeno tako da su zarobljenici dovedeni na jednu livadu i tu ubijeni mitraljezima i pregaženi tenkovima,

dakle, kršeći pravila međunarodnog prava, naredio da se ratni zarobljenici ubijaju,

»pa mu se za svako od tih djela, po članu 142. i 144. KP SFRJ utvrđuje smrtna kazna i temeljem člana 48. stav 2. točka 1. KZ SFRJ, sud optuženog Artuković Andriju«

o s u d u j e
n a

SMRTNU KAZNU

ANDRIJA ARTUKOVIC

Na kraju grada bela zgrada — kao čistim čaršavom prekrivena — bolnica. Zaključani bolesnici, i bolesti... Stražar otvori metalna vrata, kapiju zatvorske bolnice u Zagrebu.

Sada smo i mi zaključani... dak ne obavimo posetu.

O Andriji Artukoviću brine ekipa lekara — Anđelko Orahovac, upravnik, Dušan Vitas, pomoćnik direktora, doktor Slavko Nikolić, neuropsihijatar i Slobodan Berberić, hirurg.

— Odnos prema Andriji Artukoviću je isti kao i prema svakom bolesniku, bez obzira što je i zašto osuđen; smešten je u posebnoj sobi — to je ono što mu treba. Posebne zahteve ne postavlja, izuzetno zatraži čaj, mleko. Uglavnom je zadovoljan osobljem, mi radimo isključivo svoj medicinski posao.

— Kako znate da je zadovoljan?

— Razgovaramo s njim, ali ne zamaramo bolesnika u tom starosnom dobu, a znamo da mu je dobro iz svakodnevnog kontakta, iz redovne vizite: pitamo ga kako se oseća, odgovara da mu je dobro, da nema nekih iprohteva, a i oni koji mu dolaze u posetu nikada se nije požalio na medicinski tretman; iz toga zaključujemo da je zadovoljan. Mi redovno kontrolišemo njegovo zdravstveno stanje i analize ne odstupaju bitno od normale za doba u kojem je bolesnik, odnosno osuđenik.

U psihičkom smislu bitno mu je suženo interesovanje za ono što se događa oko njega.

— Danas je sredi, 16. decembar 1987. godine. Kakav je njegov današnji zdravstveni bilten?

— Svakodnevno kontrolišemo krvni pritisak, temperaturu, pojačan je tretman zato što ne može kontrolisati fiziološke potrebe.

Pritisak oscilira od 180 sa recimo 100, do 160 ili 140 sa 90. U poslednje vreme nema povišene temperature. Puls se kreće negde od 60 do 80 otkucaja u minuti, zavisi 'da li sedi u krevetu, leži ili spava, da li je pospan ili se kreće.

— Da li se sam hrani?

— Ne... on otežano hoda, njegovo stanje zahteva da mu osoblje pomogne, da ga dovedu do stola i da ga hrane, a hranimo ga i u krevetu, u poisdne vreme je teže pokretan i uglavnom se zadržava u krevetu.

— Da li je stalno neko od medicinskog osoblja pored njega?

— Nema potrebe da neko bude stalno pored njega. On je uglavnom u krevetu, sestra ga hrani, a češće ga obilazimo zato što je sam u sobi.

— Da li ga čuva stražar?

— Stražar je jedan za ceo sprat zatvorske bolnice. On ga češće obilazi, ali nije naše da o tome govorimo. Mi brinemo o medicinskom tretmanu. Mi ga redovno obilazimo, mora biti pripremljen za vizitu, na viziti mora biti i tehničko osoblje. Povremeno ga obilazi konzilijum lekara, specijalista, obavljaju preglede.

— Da li Andrija Artuković čita dok leži u postelji?

— Ne, on slabo vidi, još od dolaska kod nas. To je njemu bilo problem i u Americi; on kaže da već dvadeset godina ne može da čita novine, praktično ni da piše. . . mislim, on vidi konture ali čitati ne može.

— Da li izražava želju da mu neko nešto čita?

— Čak ni to. U početku, kada je došao, voleo je puno razgovarati, sve ga je interesovalo. Posle toliko godina zanimale su ga obične stvari, ali ne političke, jednostavno, njega je sve zanimalo. Sada je on samo star čovek od 88 godina; ja sam hirurg i nemam puno (kontakta s njim, ali mislim da bi on, recimo, da je na slobodi, među svojim, isto tako le-

žao u nekakvom sobičku, a kako je naša socijalna služba rešena, gerijatrija pogotovo — pao bi na teret porodici. Skleroza je kod njega uznapredovala tako da funkcije organizma ne kontroliše, ali neku bolest — koju bi trebalo lečiti — nema, da bi se morao podvrgavati specijalnom tretmanu.

— Ima li neke posebne zahteve?

— Pre, za vreme i u toku suđenja, ništa nije tražio, samo je slušao... voleo je govoriti o opštim temama. Voleo je pričati o sebi, kao svi stariji ljudi, đačkom i studentskom dobu, a ne o onome kasnije: kako je živeo i gde je stanovao u Zagrebu, kao student, davao instrukcije pre ličkog ustanka. Sećanja dosežu sve do njegove kancelarije u Gospiću, gde je radio kao advokat; tu stane i više ne priča.

Voleo je pričati kako je uredio svoj odjel unutrašnjih poslova, to je bilo sve lepo za njega, ali izbegava priče o ratu. Uostalom, stariji se uvek više sećaju đačkog doba nego onoga što se dogodilo pre dvadeset minuta.

— Kako se osećao kada je došao u Zagreb?

— On je Zagreb kroz nas doživljavao, kroz ljude koji su vodili istragu, ljude koji su vodili brigu o njegovoj prehrani, higijeni, o pretragama, o suđenju...

— Da li je pitao za nekog poznanika u Zagrebu?

— Mene je pitao, ja sam rođeni Zagrepčanin, za profesora Cimermana. Ja znam profesora Cimermana, traumatologa, ali kasnije, iz razgovora, saznao sam da on pita za profesora teologije iz vremena kada je on studirao; bili su jako dobri... pita me kako je on, je li živ...

Ti razgovori i interesovanja odnose se na vreme dok je trajala istraga i suđenje. O sebi sada daje škrte podatke, njegova interesovanja su sužena, odgovori najjednostavniji: dobro, hvala...

— Da li zna koji je danas dan?

— Ne, ne zna, ni godinu... čak ne zna ni koliko godina ima, da li je u zatvoru u Londonu, Americi... u Zagrebu... verujemo da ne zna... Ja mislim da bi posle razgovora znao gde se nalazi!

Američki federalni istražni biro je, na osnovu presude vrhovnog sudije u Vašingtonu, efikasno obavio svoj posao. Iz specijalnog aviona, koji je iz Los Anđelesa sleteo u Zagreb, na nosilima je iznesen Andrija Artuković: fizički slab, ćutljiv...

Naši lekari preuzeli su odgovornost za njegovo zdravlje.

Nakon višemesečnog suđenja Andrija Artuković je, u ime naroda, a na osnovu Krivičnog kaznenog zakona SFRJ o ratnim zločincima, osuđen na smrt streljanjem.

— Narod je rekao svoje.

•k li 'k

Sa grupom lekara polazim u sobu zatvorske bolnice. Gore, na sprat. Da li je Andrija Artuković zbog bezbednosti na spratu, razmišljam, ali ne postavljam pitanje. Pitanja za Andriju Artukovića nemam, hoću samo da ga vidim...

— Vi možete da ga pitate šta hoćete — kaže neko od lekara — ukoliko on želi da razgovara.

— Pitaću ga koji je danas dan.

— Možda će vam odgovoriti: danas je božji dan.

Zaustavljamo se pred vratima bolničke sobe. Stražar nam otvara vrata: soba mala, bela, na jastuku izvirila usnula glava, zatvorene oči, otvorena usta udišu vazduh male sobe sa zatvorenim prozorom, podne je... Stojimo pored njegovog kreveta: zair je moguće da je tako mala čovečja glava? Proređetna seda kosa, okruglo lice sa malo crvenila na obrazima: kao što starom čoveku može da ostane. Na levom obrazu mala infekcija. Kao da smo je svi u istom trenutku ugledali, jedan od lekara pride i reče: »Dobro je, stišava se!«

Da li je humano buditi bolesnog čoveka? Razmišljam: kada ga probudimo, probudićemo i one mrtve za koje samo on zna...

Najednom, soba mi postade još belja, bleđa pa mutna, kao da ise nešto uskomeša u njoj. Čini mi se da ću se srušiti, pasti tu pored njega. Priznajem: dok sam prilazio vratima, uzbudio sam se, ni sam ne znam zbog čega. Čvrsto sam resio da ga ne pitam o zločinima, o suđenju, došao sam u posetu osuđeniku na smrtnu kaznu, koji je sada u bolničkoj postelji u zatvoru. ..

Upravnik bolnice, lekar, kao da je to primetio pogleda me i reče bolničaru da otvori prozor. Čujem kako kaže da je vazduh malo ustajao. .. a zatim bolničar govori o Artlikovicu:

— Noćas je bio dugo budan, zato sada ovako tvrdo spava...

Sve se nekako sredi u ovoj malo sobi, i moje misli... Čekamo da se probudi, i onda se setih da sam pre polaska u bolnicu, kao što je to red kad se ide u posetu bolesniku, pitao šta da mu donesem: limun, mandarine...

»On je na intenzivnoj nezi i ne može ništa da primi... ne sme da jede ništa što mu se donese sa strane.«

Razmišljam: u bolničkom krevetu leži bolesnik nalik na trulu jabuku. ..

— Probudite ga! — kaže upravnik bolnice.

— Andrija, Andrija. .. imate posetu. .. — obraća se usnulom čoveku bolničar.

Andrija otvori oči, čuo nas je, ali kao da nas ne vidi... ..

— Andrija, kako ste, Andrija, dajte da vas vidimo — kaže lekar.

— Inače tvrdo spava... .. puls je smiren — drži ga lekar za ruku.

— Povremeno je noću uznemiren, i ako ne spava, onda je ovakav preko dana.

— Možete li da ga probudite?

— Strpite se malo — reče mi lekar — evo, vidite, kad je budan, bučan je.

— Koliko je sada težak?

— Četrdeset devet, pedeset kilograma!... ..

— Koliko je kilograma imao kada je došao?

— Kad je došao imao je pedeset i jedan kilogram. Zatim je dobio na težini, čak sedam-osam kilograma, ali je onda halapljivo jeo sve što smo mu doneli... .. uzeo se kruha... ..

— Izgleda, ne može da se probudi.

— Ako se molio bogu, ušao je u san.

— Da li se moli pre spavanja?

— Nikada naglas, ali na osnovu kretnji pretpostavljam da se moli.

— Andrija, dobro jutro, imate posetu!

Podigoše ga i uspraviše. Andrija otvori oči...
 — Dobar dan, Andrija!
 Na usnama se zadržase nerazumljive reči...
 — Andrija, koji je dan danas — pitam.
 Gleda nas, još se bori sa snom, budi se, čuje
 — Ne znam — kaže tiho.
 — Jeste li nešto sanjali?
 — Ja, sanjao, jesam.
 — Šta ste sanjali?
 Gutanje kao razmišljanje.
 — Andrija, idemo ručati!
 — Idemo!.. Andrija — budi ga lekar.
 — Andrija, šta želite da jedete — pitam.
 Izgleda da bi nastavio da spava.
 — Podsetite ga ponovo na posetu!
 — Andrija, jeste li sanjali?
 — Sanjao!..
 — Je li san bio lep?
 — Lep...
 — Šta ste sanjali?
 — Prozore... sa prozora...
 — Zagreb?
 — Zagreb.
 — Jeste li videli nekoga?
 — Jesam... video sam kolege... zaposleni, rade.
 — Jeste li razgovarali s njima?
 — Jesam.
 — Šta kažu?
 Čutanje.
 — Da li ste im rekli da ste u Zagrebu?
 — Ja nisam u Zagrebu.
 — A gde se nalazite, Andrija?
 — Monte Negro.
 — Kako je vreme kod vas?
 — Srednje...
 — Pada li kiša?
 — Ima i kiše.
 — Gde izlazite?
 — Idem u šetnju.
 — Hoćete li da idete u Zagreb?
 — Bio sam u Zagrebu.

Pa je l' biste išli ponovo?
Išao bih kud bilo!...
Imate li prijatelje, koga biste želeli da posetite

Imam poznanike u Zagrebu.
Da im javimo da ćete da dođete?
Jeste.
Da ćete biti kod njih u gostima?
Jeste... moja žena je živa.
U Zagrebu živi?

Jeste.
Hoćete li da javimo da dolazite?
Da.

Hoćete li avionom ili vozom?

Šta bilo. ..

Kada da krenemo?

Ja ne znam.

Da dođem po vas pa da idemo?

Dobro.

Hoćete li još nekoga da posetite u Zagrebu?

Imam poznanike.

Kako spavate?

Dobro... osrednije...

Je l' verujete u boga?

Verujem... verujem, da nema boga ne bih ja b

Ima boga. .. ima boga.

Sanjate li noću boga?

Sanjam... sanjam...

Razgovarate li s njim, kaže li vam nešto?

Kaže, ne puno, ne puno. ..

Šta kaže?

Kako sam ja došao ovde, zašto sam ovde.

Gde ovde?

Ovde gde spavam, ovde u ovoj sobi.

Zašto ste u ovoj sobi?

Šta znam.

Bolesni ste. .. Je l' lepo živeti, Andrija?

Postupak je ovde dobar...

Ozdravićete vi, Andrija.

Pa mislim da hoću...

Kuda ćete da idete kada ozdravite?

- imam gde, imam ženu, imam sina.
- Da li nekom pišete?
- Ja ne vidim... ne pišem.
- Da li biste želeli da nekom napišete pismo?
- Želeo bih.
- Hoćete li da napišemo?
- Ako biste hteli da napišete, ja bih vam bio zahvalan.
- Kame biste napisali pismo?
- Svom narodu.
- Koji je vaš narod?
- Hrvatski narod.
- Šta da kažemo u pismu?
- Da dođu, da vide kakva je situacija, ja se osećam
zdrav.
- Da napišemo da dođu da vas posete?
- Jeste.
- Da ćete ozdraviti.
- Jeste.
- I odlaziti kod njih.
- Jeste.
- Lepo je što volite svoj narod.
- Kad ne bi' voleo svoj narod, ja bi' bio životinja. Ja
bi' zaslužio da mi se sudi, ali ja volim svoj narod. Dao sam
dušu, -srce, sve skupa. Imam neko pravo.
- To znači da mi tako napišemo vašem narodu?
- Jest.
- Hoćete li da idete u Hrvatsku, da kažete to vašem
narodu?
- Ja bi' išao da kažem, ali treba da se resim. . .
- Čega da se rešite?
- Bolesti.
- Nisam vam ništa doneo. . . Šta biste voleli da vam se
doneše?
- Ništa, samo da ja preživim, da se rešim, pa da ja
stojim vama na raspolaganju, pa ako sam kriv evo me, secite
me na komadiće. .. — pokazuje na ruke.
- Koji je danas dan?
- Ne znam.
- Godina?
- Ne znam.

— Zna li svoje ime i prezime?
 — Andrija Artuković iz Klobuka.
 — Da vas više ne zamaram?
 — Hvala na strpljivosti... Ako sam kriv, secite me...
 .— ponovo pokazuje na obe ruke do lakata. — Ako nisam,
 pustite me; ako sam nešto skrivio, kaznite me i gotovo!
 — Da li biste pisali o sebi?
 — Ima romana o meni, ima...
 — Nećemo vas više zamarati, a vašu poruku ćemo pre-
 neti...
 — šta god vi nađete da sam ja protivzakonito postu-
 pio, sudite me...
 — Jesu li vam sudili?
 — Pa nisu još, ja mislim — kaže Andrija.
 Učini mi se da je umoran.
 — Doći ćemo opet!
 — Razumem šta ste rekli, dobro došli, hvala vam!...

Smrtna kazna nije izvršena nad Andrijom Artukovićem.

Ljubinka Kilibarda-Svedrović, viši savetnik u Sekre-
 tarijatu za pravosuđe i upravu SR Hrvatske, objašnjava:

— U ovom konkretnom slučaju imamo pravosnažnu
 presudu. Savezni sud je potvrdio presudu Vrhovnog suda,
 odnosno prvostepenu presudu Okružnog suda u Zagrebu gde
 je Andrija Artuković osuđen na smrtnu kaznu. Međutim, zbog
 zdravstvenih razloga, odnosno na osnovu mišljenja ekspe-
 rata, utvrđeno je da je on teško bolesna osoba, a po Ustavu
 i prema Zakonu o izvršenju krivičnih i prekršajnih sankcija
 Hrvatske, a istu odredbu imaju i ostale republike, nije mo-
 guće pristupiti izvršenju smrtne kazne ako se radi o teško
 bolesnoj osobi. Tako da je to razlog zbog čega se ne može
 pristupiti izvršenju smrtne kazne u konkretnom slučaju.

— Andrija Artuković je bolestan i star pa, ako umre,
 kako će se postupiti u tom slučaju?

— Predsednik Okružnog suda u Zagrebu, nakon smrti
 takve osobe, odlučiće kako će se postupiti sa lešom. Moguć-
 nosti koje su date u Uputstvu su — ili da se osoba, odnosno

mrtvo telo kremira ili pokopa, a o mestu pokopa se ne obaveštava porodica, već se porodici može saopštiti šta je učinjeno sa mrtvim telom, a ni to ne mora ukoliko se radi o razlozima koji bi uznemiravali javnost ili postoji opasnost od povrede javnog reda — kaže na kraju Ljubinka Kilibarda-Svedrović.

* * *

Taono mesec dana od posete — 16. januara 1988. godine — ratni zločinac Andrija Artuković, osuđen na kaznu smrti, umro je u 88. godini života u zatvorskoj bolnici Kazneno-popravnog doma u Zagrebu.

Smrt nije čekala izvršenje smrtne kazne. Izdato je zvanično saopštenje o smrti Andrije Artukovića. Ratni zločinac nema prava na parče zemlje, koju je nekada imao. Zemlja ga nijje primila...

Milan Bulajić, doktor
pravnih nauka, istoričar

ANDRIJA ARTUKOVIĆ KRIO SE U MANTIJI — I POD LAŽNIM IMENOM

Zahtev Jugoslavije za izručenje ustaškog ministra, ratnog zločinca dr Andrije Artukovića, upućen je vladi SAD 1951. godine. Te godine je otkriveno da je on ilegalno, pod imenom Alojzije Anić, došao iz Irske i nastanio se u Kaliforniju, u kući svog brata, preduzimača. Od tada počinje postupak za ekstradiciju. U Stvari, to je bio dvostruki postupak: s jedne strane, to je po američkim imigracionim propisima bio postupak deportacije koji se preduzima protiv svih onih koji ilegalno uđu u Ameriku. Postupak je kratak: oni moraju da napuste SAD i odu u zemlju iz koje potiču, ili u zemlju iz koje su došli. Pošto je u pitanju bio ratni zločinac, SFRJ je postavila taj zahtev na osnovu zaključaka savezničkih sila i Konvencije o ekstradiciji koje je Srbija potpisala 1901. godine. Njima je predviđena mogućnost za izručenje zločinaca koji su počinili delo iz jedne i druge zemlje, pod uslovima da to ne bude delo političke prirode.

— Šta je u zahtevu za izručenje Andrije Artukovića navedeno?

U zahtevu za izručenje Andrije Artukovića navedeni su razlozi na osnovu kojih je proglašen ratnim zločincem, odnosno, svi zločini koje su ustaše izvršile na teritoriji takozvane Nezavisne Države Hrvatske. To su, pre svega, zločini genocida nad srpskim pravoslavnim stanovništvom, Jevrejima i Ciganima. Doduše, time se ne iscrpljuju zločini i krivice, jer on je kriv i za mnoge zločine protiv drugih rodoljuba, a posebno — što je bitno za razumevanje — Hrvata jugoslovenske orijentacije ikoji nisu bili za razbijanje jugoslovenske države. Prema tome, smisao svega toga je bilo razbijanje jugoslovenske države, stvaranje etnički i verski čistog područja, dakle — čiste hrvatske katoličke »Civitas Dei«.

— Da li vi znate kako je Artuković otkriven u Americi?

Sticajem nekih okolnosti, kad se osetio slobodnim, Artuković se više kretao nego prvih dana 1948, kada je došao u SAD. U to vreme vladalo je tamo snažno antikomunističko raspoloženje. Svima koji su se zamerili komunističkim zemljama, bez obzira šta su radili, praštalo se. Uz to, Artuković je od samog početka imao podršku katoličke crkve na tom području Amerike. Ne radi se samo o hrvatskoj katoličkoj crkvi koja je štitila ustaške zločince, već je međunarodna katolička crkva njih štitila, od njujorškog nadbiskupa Spelmana do nadbiskupa, docnije i kardinala Maninga u zapadnom delu Amerike. U stvari, on je i došao u Ameriku jedino zahvaljujući katoličkoj crkvi. Nosio je mantiju u švajcarskom gradu Triburgu, gde se krio u jednom samostanu. Inače glavni centar za prihvatanje ustaških ratnih zločinaca bio je u katoličkom zavodu Svetog Jeronima, u Rimu. Ja sam naročito bio impresioniran, kad sam, pre godinu dana, video dokumenta kontraobaveštajnog korpusa američke armije koji je bio stacioniran u Rimu. U ovim dokumentima je izričito rečeno da su postupci Vatikana prema ustaškom poglavniku Paveliću i drugim ustaškim zločincima takvi da žestoko kompromituju Vatikan. I stoga ie on, razume se, iz katoličkog samostana u Triburgu uspeo da ode u Irsku, odakle je — opet pod zaštitom katoličke crkve — pod lažnim imenom prebačen u SAD.

— Videli ste Artukovića?

Prvi put sam ga video u Los Angelesu 1958. godine pred američkim sudom koji je raspravljao o zahtevu jugoslovenske vlade za njegovo izručenje kao ratnog zločinca.

— Da li ste govorili na sudu?

Ne, nisam govorio. Ja sam bio predstavnik jugoslovenske vlade, sa mnom je bio Čerina, pomoćnik republičkog javnog tužioca Hrvatske. Mi smo imali svog američkog advokata, Danielsona, preko koga smo govorili, pošto mi ne možemo direktno pred stranim sudom zastupati. Ali, mi smo razmotrili sa advokatom svu dokumentaciju, sva fakta, koja on — razume se — ne samo da nije znao, nego u mnogim slučajevima nije ni mogao da razume sve ono što se dešavalo na tom nesrećnom području Balkana, odnosno na području koja je pokrivala tzv. NDH u to vreme.

— Da li se sećate nekog pitanja kaje je postavljeno Artukoviću?

Postavljena su mu pitanja o odgovornosti — kao ministra unutrašnjih poslova, pre svega. On je zastupao tezu da je bio samo ministar unutrašnjih poslova — titularno, da je u stvari svu vlast imao ravnatelj za javni red i sigurnost, koji je bio u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova, Dido Kvaternik. Međutim, u evropskim zemljama ministarstvo unutrašnjih poslova je ministarstvo policije, a u SAD ministarstvo unutrašnjih poslova je ministarstvo šuma, ruda i tako dalje, tako da je i to trebalo razjasniti. Oni su bili u velikoj prednosti jer su doveli u Los Angeles više članova Pavelićeve vlade i svi su oni, uključujući Lackovića, ličnog sekretara Stepinčevog, javno svedočili, dokazivali da je Artuković dobar katolik, dobar građanin i da njega proganja neka crna sila koja se zove »komunistička Jugoslavija«. Mi smo, na drugoj strani, imali neke slabosti. Imali smo obimnu dokumentaciju, ogromne činjenice, ali nismo shvatili suštinu američkog krivičnog postupka koji je po prirodi kontradiktoran i da svaka strana ima pravo da dokazuje, da dovodi u pitanje protivničku i da sve to čini u jednom dijalogu, a pre svega, i iznad svega, preko živih svedoka. Mi nismo imali ni jednog jedinog živog svedoka. Tako meni nije ostao niko drugi do zvanični predstavnik Hrvatske, pomoćnik republičkog tužioca, drug Čerina — za koga sam sasvim slučajno doznao da je u vreme rata, u vreme NDH, bio i u tom zlo-

glasnom ministarstvu pravosuđa — kao naš čovek. Jer, po pravilima američkog pravosuđa, vi morate dokazati da je zakon, za koji svako zna, stvarno donesen i da je taj zakon, stvarno bio na snazi. A pošto je on radio u ministarstvu koje je bilo zaduženo za donošenje zakona, on je mogao, makar to da posvedoči. Međutim, ja sam bio tada 30 godina mlađi, i — mada sam bio najmlađi doktor nauka, moja reč je bila slaba da ubedi odgovorne u Jugoslaviji da moraju poslati nekog živog svedoka, preživelog zatočenika iz Jasenovca, Stare Gradiške, nekog od onih koji su pobegli od ustaških jama i stratišta, kojih je bilo mnogo, ima ih i danas, ali onda ih je bilo mnogo, mnogo više — a mi nismo imali ništa!... Vi ćete kao novinar razumeti u kakvom sam položaju bio, odnosno Jugoslavija, kada su se ta moćna sredstva javnog informisanja koja u Americi znače mnogo više nego bilo gde, usredsredila na nas i kad su oni očekivali da ćemo mi da iziđemo sa najsnažnijim argumentima, sa nekom vrstom dokaza jačine atomske bombe. Oni nisu verovali kad je naš advokat rekao da optužba zaključuje svoje izlaganje.

— Vi ste i dalje radili, istraživali, hteli da dokažete da Andriju Artukovića treba izručiti Jugoslaviji?

Prvo — ja objektivno, s obzirom na ove slabosti, s obzirom na to da je to bila. era makartizma, što se mora uzeti u obzir, nisam očekivao da će sud doneti pozitivnu odluku, niti sam mogao da zamislim u kakvoj atmosferi će rasprava biti održana. Tada sam pokušao da nadomestim slabosti koje su bile vezane za naše pripreme optužnice, u nedostatku svedoka i tako dalje, da dovedem neke Jevreje koji su izbegli u toku rata, žive u Americi, a bili su jako zainteresovani da svedoče. Prethodno su bili pristali, ali nisu se usudili da izađu kao svedoci. Ako vam je poznato kakav je uticaj jevrejskog lobija u Americi, onda znate da ni Artukovića. mi, sada, ni Barbija, ni bilo koga, ne bismo izbacili iz Amerike da nije bilo njih.

— Da li naslućujete ili znate zbog čega nisu svedočili?

Pa, iz straha od dirktnog terorizma, pošto je »Makartijev komitet« i najuglednije Amerikance mogao da izoluje, pa čak i da pošalje na robiju ako se sumnjalo da je neko podržavao nešto komunističko. A ti dolaziš kao svedok na zahtev komunističke države, bez obzira koji je zločinac u pitanju!

— Da li je zahtev za izručenje Andrije Artukoviea posle toga mirovao?

A, ne... Bilo je, doduše, perioda dugog mirovanja i, mislim, neko će morati jednom da objasni zašto nije bilo ozbiljnih akcija. Posle donošenja negativne odluke, negde u januaru 1959. godine, napisao sam jedan od prvih ozbiljnih diplomatskih akata. Bio je to akt na memorandumu vladi SAD. Tu sam dokazivao da je to suđenje bilo nepravedno, da se radilo o savezničkoj državi, da je, na kraju, taj zločinac ne samo ubijao Srbe, Jevreje, Cigane i druge jugoslovenske rodoljube, već i Amerikance.

— Na primer?

Američke avijatičare koje su hvatali predavali su Nemcima, ili su ih čak i sami likvidirali. Međutim, to sve skupa nije pomoglo. Pokretanjem postupka ekstradicije za krivična dela izvršena na području države koja traži izručenje, prekinut je postupak za deportaciju. Kad je odlukom američkog sudijske Hadlija proces ekstradicije završen, automatski je nastavljen proces deportacije i po svim kriterijumima, zakonskim propisima i ranije donetim odlukama američkih imigracionih vlasti, koji su izuzetno strogi za sve nelegalne prelaze — Artuković je morao biti deportovan iz SAD. Američka politička desnica, lkoja je tada bila oličena u Makartiju, i katolička crkva koja je pružala ogromnu pomoć Artukoviću, išli su dotle da su podržavali posebne zakonske propise u Kongresu SAD da se Artukoviću da američko državljanstvo izuzetnim putem, putem zakona, što bi podrazumevalo da ne možemo tražiti ekstradiciju, jer se ne može tražiti ekstradicija građanina zemlje u kojoj živi, već samo stranog građanina. Taj period je tako uglavnom išao linijom dugačkih advokatskih brifova, ili podnesaka kako se kod nas kaže. Sve je to trajalo dok se nisam vratio u Jugoslaviju, posle gotovo dvostrukog roka službovanja. I onda, sticajem okolnosti, iako to nikada nije bila moja specijalnost, određen sam da idem kao predstavnik jugoslovenske vlade na suđenje Adolfu Ajhmanu u Jerusalim, 1961. godine, u cilju dokazivanja saradnje između Ajhmanove nacističke službe i Artukovićeve ustaške službe, u genocidu nad Jevrejima. Ja sam bio predstavnik Saveznog sekretarijata za inostrane poslove, a predstavnik Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove bio je

Mihailo Miša Jurman. Mi smo poneli dobru dokumentaciju koja pokazuje da je ustaška služba sprovođila drastičniji genocid nad Jevrejima nego nacistička, iako su i Artuković i Pavelić imali neke »žice« jevrejsike krvi. U ustaškom zakonu protiv Jevreja postojala je jedna odredba, mislim da je to tačka E, u kojoj se posebno određuje da li se nekome, ko ima imalo jevrejsike krvi, može priznati arijevska čistota.

Na Ajhmanovom procesu u Jerusalimu uspjeli smo da u optužnicu protiv Ajhmana uđe i tačka optužnice protiv Artukovića. Svedoci, Jevreji iz Jugoslavije, vrlo ugledni ljudi, među kojima je bio i sekretar jevrejske bogoslovne opštine iz Zagreba, svedočili su zaista dobro, tako da su u presudi protiv Ajhmana konstatovani krivica i zločini Andrije Artukovića. To je, po mom mišljenju, bila prilika da se pokrene novi postupak za ekstradiciju pred američkom vladom jer, po tada važećim pravilima, koja su se kasnije menjala, mogli smo ponovo pokrenuti postupak za ekstradiciju, samo u slučaju otkrivanja novih činjenica koje nisu bile prezentirane u toku prvog procesa. Mi smo došli do nove činjenice — na Ajhmanovom procesu utvrđena je odgovornost Artukovića i njegove službe za genocid nad Jevrejima. Ja sam se zalagao za to da se pokrene novi postupak za ekstradiciju ustaškog ministra Andrije Artukovića, pošto vreme ne radi za nas.

Međutim, po tome predlogu jednostavno nije postavljeno. I od tada, tokom niza godina, nastupa jedan, da tako kažem »mrtav« period. Mislim da će oni koji se budu bavili istorijom borbe za pravdu, zaključiti da u tom periodu mi zaista nismo učinili ono što je trebalo — da na organizovan način pristupimo obradi svakog ratnog zločinca. Mi smo imali strašan problem kad smo otkrili Artukovića 1951. godine. Podneli smo odmah zahtev za ekstradiciju. Kad je naš generalni konzul u San Francisku, Rato Ivančević, podneo u ime vlade FNRJ zahtev za ekstradiciju ratnog zločinca Andrije Artukovića, američki sudija ga je pitao da li je ostvaren osnovni preduslov — prethodno podneta optužnica. On je odmah rekao da jeste. Sudija je tražio da se optužnica priloži uz zahtev. I on je hitno tražio iz Jugoslavije optužnicu, dobio je i brzo je predao. Međutim, sudija je utvrdio da je optužnica sa kasnijim datumom nego što je naš zahtev za ekstra-

dićiju i zamalo moj kolega i moj dobar drug nije odgovarao zbog krivokletstva, što je veoma opasno pred američkim sudom, pa se moralo i politički intervenisati zbog toga. Ali, nije bitno to. Stvar je u tome što smo mi morali da jednu ozbiljnu optužnicu za jugoslovenski Ninnberg, za buduće generacije, uradimo za nekih petnaestak dana. Ta optužnica je relativno dobro napravljena, ali nije bila potpuna, niti je bila sasvim precizna, niti je po kvalitetu ono što je trebalo...

Tu nam je kao pouka mogao poslužiti Ajhmanov proces, kako su oni to temeljno radili, kakav su dokazni postupak napravili.

— Da nije Artuković izručen Jugoslaviji, da li bi njemu ipak bilo suđeno u Americi, odnosno da li možete objasniti kako je izručen samo zahvaljujući organizovanoj aktivnosti jevrejskog lobija u Americi?

Artuković nije izručen zahvaljujući nekom posebnom organizovanom radu Jugoslavije. U početku je gospođa Holman, kongresmen iz Njujorka, okupila jednu izvanrednu ekipu oko sebe, za krivično gonjenje ne samo Artukovića, nego svih ratnih zločinaca koji su našli utočište u Americi. Među tim ratnim zločincima, što nama ne služi na čast, Artuković je, po njihovim procenama, bio među prvima, u nekim periodima i kao najgori, najopasniji ratni zločinac. Oni su uspeali, i to je bitno, da se američko zakonodavstvo po pitanju tretiranja ratnih zločinaca izmeni, jer vladala je dugo jedna teza, vrlo opasna — o zastarelosti ratnih zločina. Ta teza da su ratni zločini zastareli pojavila se čak i u Francuskoj. Međutim, pravda je pobedila, progresivne snage su se izborile da ratni zločini ne zastarevaju. Jer, radi se o takvim strahovitim zločinima, takvog obima i brutalnosti da bi zastarelost značila okuraženje svih današnjih ili budućih zločinaca.

— Vi ste prisustvovali suđenju Artukoviću u Zagrebu. Kako ga ocenjujete?

Ni danas ne mogu da razumem kako se mogao dozvoliti takav proces, koji će, po mom mišljenju, ući u anale promašenih.

U Los Andelesu nije bilo suđenja. Tu često ljudi greše. U Zagrebu, pravno gledano, bilo je prvo suđenje. Mi smo ju imali dosta svedoka, u stvari dve grupe svedoka: svedoka koji su izvanredno, kao očevici, kao žrtve ustaških zločina

pred sudom govorili, kao što je Ljuban Jednak, jedini preživeli iz pokolja pravoslavnih Srba u glinskoj crkvi, 1941. godine. A imali smo i svedoke kao što su Bajro Avdić i Franjo Truhar. Nesreća je u tome što su optužnica, i čitava rasprava na sudu, i presuda, bazirane na krunskom svedoku Bajru Avdiću koji je kao ustaša, divlji ustaša, koljač, osuđen na 20 godina zatvora. Izdržao je 14 godina 1 mesec i 19 dana, ako se ne varam! Kao takav postao je krunski svedok!

— Šta je rekao?

On je svedočio o tri zločina. Prvo: da je krajem 1941. godine jedna grupa Jevreja dovedena na Krešimirov trg i odatle, pod komandom i neposrednim nadzorom ustaškog ministra Andrije Artukovića, kamionima sprovedna do Kerestince i tu, na licu mesta, po njegovoj komandi pobijena.

— Da li je to tačno?

Nije uopšte tačno. Poznato je da je posle pokušaja proboja komunista iz logora Kerestinac i pogibije istaknutih hrvatskih komunista, logor Kerestinac zatvoren. Krajem 1941. godine taj logor nije postojao. Zatim, u jevrejskim arhivama Zidovske opštine u Zagrebu, dokumentima Jevrejskog muzeja u Beogradu, Saveza jugoslovenskih opština, nema dokumenata da je tolika grupa Jevreja krajem '41. godine pobijena. . . Tragedija je u tome što je bilo više drugih grupa, od logora u Đakovu do mnogih drugih logora, u Jasenovcu, za koje se zna tačno, imenom i prezimenom. Samo iz Sarajeva preko 9.000 Jevreja je na najbrutalniji način pobijeno, i njihova imena su poznata...

— Da li je Artuković o tome svedočio?

O ovome ne. . . On je govorio o onome što nije bilo. Zna imena, imate dokaze za sve to, ali to nije ušlo u optužnicu, niti u presudu. . . Od jedne tako velike grupe od 400—500 Jevreja nijedno ime nisu dali, ni jedno jedino ime!

— Zaito on nije svedočio?

Za ono o čemu je on svedočio nijedno ime nije ponuđeno. Nisu se ni porodice javile, niko... Drugo svedočenje je bilo o tome da je početkom 1942. godine kod Vrginmosta, po naređenju Artukovića, navodno radi odmazde zbog likvidacije neke ustaško-domobranske jedinice, pokupljena opet jedna velika grupa od 450—500 Srba i da su tu na licu mesta pobijeni, tenkovima gaženi, i tako dalje. . .

U Vojno-istorijskom institutu nema dokumenata o tome, u Spomenici SUBNOR-a toga kraja o tome nema ništa, nijedno ime opet nije ponuđeno, nijedna porodica se nije oglasila.

Međutim, u ovom slučaju najtragičnije je što je zločin genocida kod Vrginmosta izvršen, ne početkom 1942. već 29—30. jula 1941, odnosno 4—5. avgusta. Trećeg avgusta 1941. godine ustaške vlasti su pozvale sve seljake, pravoslavne Srbe, iz Vrginmosta, Čemernice i okolnih mesta na pokrst, odnosno na prevjeravanje, i okupilo se preko 1200 ljudi. Kada su ih sve okupili, i to samo muškarce od 16 do 60 godina, onda su ih ustaškim kamionima pod oružanom pratnjom odveli, pošto navodno nije bilo katoličke crkve u Vrginmostu, u Glinu... I umesto u katoličku crkvu, odveli su ih u pravoslavnu crkvu i tu ih klali... Ja imam 1032 imena i prezimena, sa godinom i mestom rođenja, zanimanjem ljudi koji su te noći poklani. Na Čemernici postoji 20 mramornih ploča sa 1/29 imena samo iz toga kraja, i ne samo iz te noći. Po aktu ekstradicije, za zločine o kojima je Bajro Avdić svedočio, nije se moglo suditi (za 450—500 ljudi kao grupu), nego za svako pojedinačno ubistvo.

— Da nije on pobrkao datume?

Nije se radilo o grešci. Pre svega nisu gaženi tenkovima, niti je Artuković uopšte bio tamo. Pavelie je bio na Kordunu uoči Nove godine, a ne u vreme zločina, u Vrginmostu. Bili su početkom 1942. godine u tom kraju stravični ratni zločini, na Petrovoj gori. Vrginmost — to je bilo nešto drugo!

— Koji je svedok još bio ubedljiv?

Bilo je uverljivo svedočenje preživеле žrtve Ljubana Jednaka, koji je svedočio o ustaškom pokolju u glinskoj crkvi. Ali, njegovo svedočenje nije bilo osnova za presudu — nego je samo ušlo u sudske spise, a u presudu je ušlo svedočenje ustaše Bajra Avdića.

Treće svedočenje Bajra Avdića na osnovu koga je Artuković optužen i osuđen, bilo je: početkom 1943. kod Samobora ubijeno je oko 600 partizana. .. Jednoga dana, na jednom mestu — a da mi ne znamo, niti optužnica, niti je sud utvrdio, dan, nijedno ime, nijednu jedinicu, ništa... 600 partizana! Ja sam više puta govorio da je u Srbiji, iz Radničkog bataljona blizu Užica, na Kadinjači, jednog dana nastradalo

250 partizana, i podignut je monumentalni spomenik. A da je ubijeno 600 partizana kod Samobora u Hrvatskoj i da nema ni pločica na mestu gde su ubijeni, da to nije zabeleženo u Spomenici SUBNOR-a Samobora, da nema podatka u izveštajima partizanskih jedinica koje su delovale na tom području, da nema u Vojno-istorijskom institutu nijedne reči — sve je 'to nečuvena sramota za jugoslovensko pravosuđe.

Čudno je i zbog toga što se niko od rodbine nije javio da mu je tu član porodice nastradao. U sva tri slučaja! A to je upravo zato što ih nije bilo. Kad sam ja posetio Vrginmost, po kiši, i samo rekao da se interesujem za to, meni su ljudi doneli spiskove, koje su od kuće do kuće sakupljali. Ja sam to, posle provere, objavio u svojoj knjizi »Ustaški zločini genocida«.

Drugi svedok, na osnovu koga je Artukoviću suđeno, jeste Franjo Truhar, koji je bio takođe ustaša, šef policije, o kome sam kasnije našao dokumenta da je od ustaša naplaćivao za svakog Jevrejina u Zagrebu koga je potkazao...

— Kako je onda intervenisao za Jevrema Vidića Ješu, advokata iz Mitrovice?

Pa, bio je plaćen, verovatno... Samo, opet, zašto je tužilac izabrao Ješu Vidića kao svedoka optužbe protiv Andrije Artukovića, kad čak niko od njegove rodbine nije došao na sud? U osnovnoj optužnici, koju smo podneli u Los Angelesu 1951. godine, kao posebna tačka bio je mitropolit Dabro Bosanski, Petar Zimonjić. Jedno veliko ime — Petar Zimonjić. On nije ni spomenut na suđenju u Zagrebu, 1986. godine. Namesto njega je stavljen Ješa Vidić, za koga se ne može reći da je bio napredan. Dobro, to nije ni bitno...

Za Ješu kažu njegovi sinovi da je tadašnji šef policije u Mitrovici intervenisao kod Pavelića, rekavši da će on dati pola svoje zemlje. Posedovao je oko 300 lanaca. Kažu da je tada Artuković to preneo Paveliću, a Pavelić je odgovorio: 'A zašto pola zemlje kad možemo da uzmemo sve!'

Ja mislim da je to rekao Artuković. Tu nije bilo nikakve trgovine. Bilo je trgovine prvih meseci, kada su ustaše koristile priliku da strpaju nešto u svoj džep. Pa ako im je neko dao dobre pare, ili zlato, da ga onda prokrijumčari, ne zato što bi ga on spasavao, nego — da ga ne oda da je primio te

pare... Međutim, što se tiče same ustaške države tu su postojali zakonski propisi da sva imovina onih lica, koja su pobijena ili iseljena u Srbiju, pripada državi... Prema tome, tu nikakve osnove za pregovaranje nije bilo.

— A oni koji su odlazili u logor?

Postupak je bio isti — pljačka. U selu Prebilovci su od 1000 stanovnika tog najvećeg srpskog sela u tom delu Hercegovine, ubili oko 800, od toga 467 dece do 14 godina, 64 dece do 2 godine. . . 50 domaćinstava su potpuno uništili... U te kuće su useljavali hrvatsko-muslimansko stanovništvo. U selu Prebilovci stavili su tablu Novo Selo... Oni su imali posebno ministarstvo za kolonizaciju. Bio je to jedan oblik genocida. Ja sam došao do zaključka da sam promašio krupnu temu u raspravljanju ustaških zločina genocida, još uvek pod strahovitim utiskom prolivene krvi, brutalnih ubistava novorođene dece. Naime, malo pažnje sam poklanjao ekonomskoj strani ustaških zločina. Ogromne vrednosti je ustaški režim od strpskog stanovništva opljačkao u toku rata. Treba uzeti u obzir ono što je opljačkano na ulazu u ustaški logor, Jasenovac, i druge ustaške logore, a zatim ono što su direktno pljačkali, da ne govorimo o imovini koju su odneli, kućama koje su srušili...

— Kako mislite »na ulazu« u logor?

Da, da! Zatočenik je morao da preda sve. I, ako je nešto slučajno ostalo kod njega — to je značilo smrtnu kaznu. I niko nikad tu računicu nije napravio i niko nikada nije postavio pitanje obeštećenja tog srpskog, jevrejskog, ciganskog stanovništva. . .

Andrija Artuković na suđenju kao da nigde nije pogrešio. Govorio je: »ne znam«, »ne sećam se« i »možda«... izuzev tu i tamo kad je bio pritisnut neoborivim dokazima. Na osnovu čega je osuđen na smrtnu kaznu? Ono što ja znam o Artukovićevoj krivici, dokazanoj krivici, dovoljno je da bih mirne savesti mogao da napišem stotinu smrtnih presuda. Ja znam, recimo za Nikolu Mladenovića, koga je Artuković postavio za ustaškog poverenika u Nevesinju, sa tačno određenim zadacima genocida u odnosu na Srbe. Postoji dokument o tome da je on podnosio Artukoviću izveštaj u vrlo kratkom roku od mesec^dva dana, da je sve Srbe raščistio... Mladenović je osuđen — dobio je četiri smrtne presude.

Prema tome, onaj koji ga je imenovao i (poslao, ne samo njega — nego i mnoge druge, on zaslužuje daleko više. A ovo je samo jedan primer. U tome i jeste tragedija zagrebačkog procesa; Artukoviću je suđeno za ono što nije izvršio, a ne za ono što je izvršio.

A najveća tragedija je u tome što je to bio javni proces, što su tamo bili strani novinari, što je tu bila rodbina žrtava, što je ceo svet bio obaveštavan o toku suđenja.

Artuković je na kraju rekao, i niko mu na to nije odgovorio, da se zahvaljuje sudu i da je dokazano da je on nevin.

— Na vas je u više navrata pokušan atentat?

Prvi put je to bilo u Los Angelesu 1958. godine. Ja sam bio jedini predstavnik vlade SFRJ iz Beograda. Tada je, kao što sam rekao, sudnica bila puna ustaša, koljača, članova Pavelićeve vlade, a druga polovina su bili četnici, koljači. I jedni su druge izazivali: šta je ko i kako radio, za šta je ko odgovoran. Niko nije smeo, ni od naših, ni od Jevreja, da se pojavi. A ja sam, kao skojevac, smatrao da mi je zadatak da idem tamo. I šta sam onda uradio? Otišao sam kod šefa FBI u Los Angelesu i rekao mu: »Slušajte, imam obaveštenje da će mene sutra u sudnici napasti ustaše. Ja sam pismeno ostavio da će se to desiti i da sam vas izvestio. Na vama je da me zaštitite...« Pošteno rečeno, u sebi nisam uspeo da razbijem strah. Međutim, ispalo je, sticajem okolnosti, da je to stvarno deštvovalo, jer, kad sam ušao u sudnicu, kada su me opkolili i hteli u toj gužvi da me samelju, najednom — iza svakog našao se po jedan član Federalnog biroa — niko nije smeo dalje ništa da preduzme, jer su videli da tu šale nema... Drugi put bilo je to u zapadnom Berlinu, kad je bilo suđenje atentatorima na Vojnu misiju FNRJ. I tamo sam bio predstavnik jugoslovenske vlade. I, jednom prilikom, kad sam ulazio u sudnicu, ustaše su se okupile i krenule prema meni i kriminologu, dr Živojinu Aleksiću. Srećom, tu je bio predstavnik britanske Vojne uprave, s kojim sam ja sarađivao na tome procesu. Spasla me je okolnost da je zapadni Berlin formalno-pravno još pod vojnom upravom, i da važe vanredni vojni zakoni. Prema tome, ako bilo ko digne ruku na predstavnika Vojne uprave, onda mu ne sude redovni sudovi nego oni najstroži, izvanredni, po vojnim zakonima. I kad su videli njega sa mnom, samo se čula komanda: 'Ne

dirajte, ruke k sebi, nemojte ništa raditi'... Doktora Aleksića su, doduše, ispljuvali.

Treći pokušaj je bio u Štokholmu, za vreme suđenja ubicama ambasadora Vladimira Rolovića. Ja sam bio na oba stepena predstavnik jugoslovenske vlade. Bezbednost je bila takva da su me vodili na suđenje kroz podzemne hodnike jednog srednjovekovnog zamka, pod punom kontrolom i obezbeđenjem. Međutim, oni su uspeali da u taj krug starih zgrada, tako obezbeđen, ubace jedan žuti 'volvo' koji je bio parkiran blizu mesta gde smo mi iz jednog hodnika imali da predemo u drugi i gde je trebalo da nas ubiju. Zahvaljujući nekom Švedaninu, odnosno nekoj srećnoj zvezdi, upravo pre našeg nailaska otkrili su taj žuti 'volvo'. Švedska štampa je pisala o tome. . .

Četvrti put je bilo najopasnije. To je bilo u Njujorku, kad sam bio generalni konzul SFRJ i kad je Barišić, ubica ambasadora Rolovića, pobeo, odnosno učenio švedsku vladu putem otmice aviona JAT-a. Pušten je da bi taoci bili oslobođeni. On je tada otišao preko Paragvaja nekuda i ponovo organizovao svoju terorističku organizaciju. . . Početkom maja 1975. godine u njujorškoj 'Astoriji' održavao se festival jugoslovenske muzike. Bio sam pozvan kao počasni gost. Sa mnom su bili naši konzuli, kolege iz Stalne misije pri Ujedinjenim nacijama. Bilo je tu, u jednoj ogromnoj sali 'Kristal palasa', 700 jugoslovenskih iseljenika i američkih gostiju. Negde oko pola noći ušla je jedna grupa od 25 ustaških terorista sa Barišićem na čelu. Samo da vam kažem to: u napadu na Stalnu misiju pri Ujedinjenim nacijama i u kidnapovanju aviona učestvovalo je 5—6 njih, a ovde ih je bilo 25... Opkolili su salu, počeli su da dobacuju, da vređaju. . . Mi smo sedeli, u nadi da će to američka policija razrešiti. Međutim, ona je pokazala čudnu tolerantnost prema tim postupcima. Meni je prišao jedan čovek koga nikad u životu nisam video, Albanac, Jugosloven iz Crne Gore, i na uvo mi rekao): 'Druže Bulajiću, vi u roku od dva minuta treba da napustite ovu salu, inače je nećete nikad napustiti'.

— Je li to bila pretnja ili savet?

Savet, savet! I to života vredan savet. Doneo sam odluku da savet tog čoveka, iako je to možda malo ličilo na kukavičluk — ne poslušam!... Ali zbog ostalih drugova, ja sam ustao.

Na moje iznenađenje i moja supruga je ustala. To je bio odlučujući trenutak da ustanu svi koji su bili meta napada i da napuste salu otprilike dva minuta ore nego što su poglašena svetla u sali. Oni su bili toliko besni da su na svetlu, napolju, pred policijom počeli da nas udaraju, gađaju, prete. Jednom pivskom flašom su mene gađali u glavu, ali umesto mene pogodili su moju suprugu u slepoočnicu i ona je, u krvi, pala na zemlju. Policija uopšte nije intervenisala. A Albanac, naš, jugoslovenski, od mene se nikako ne odvaja. Kaže: 'Ja imam revolver, što meni — to i tebi'. Onda mi je pomogao da suprugu prenesemo do kola. . . Mislio sam da su kola neupotrebljiva, da su gume isečene, ali oni su verovatno smatrali da meni kola neće ni trebati, a baš te večeri ni vozača nisam poveo... I dok smo suprugu stavljali unutra, po mojim leđima su pljuštali udarci.

— Da li ste saznali ime tog Albanca?

Kako da ne, Nik Grišaji, iz Tuzi kod Titograda. Od tada nisam otišao u Njujork, a da porodicu Grišaji nisam posetio. Drugovima u konzulatu sam rekao da na prijeme njih pozivaju; drugovima u Izvršnom veću Crne Gore sam rekao: 'Molim vas, toj familiji nemojte to zaboraviti. . .'

— Vratimo se na slučaj Artukovića — pravda je zadovoljena, Artuković je osuđen na smrt.

Ja mislim da pravda nije zadovoljena. . . Artuković jeste osuđen na smrt, ali za šta je osuđen? On je osuđen na smrt za omo što nije uradio — ne za ono što je uradio. To otvara mogućnost da se sutra pravda tumači na različite načine. Da se čak dokazuje da je pravosuđe moje zemlje osudilo nevinog čoveka, što nije tačno.

Ako se htelo da on bude brzim postupkom osuđen na smrt — kako bi smrtna kazna bila izvršena pre nego što umre, možda bi to bio razlog. Ali, on je osuđen na takav način za koji nema nikakvog opravdanja, a smrtna kazna nije izvršena — nego je umro u bolnici, na belim čaršavima, o trošku SFRJ.

Starost i bolest mogu biti argumenti sa stanovišta humanih razloga. Međutim, u slučaju ustaškog ministra Andrije Artukovića ne može ni to biti razlog, jer je po njegovom naređenju ubijeno toliko ljudi starijih i bolesnijih od njega, koji su bili u bolnici, izbačeni iz bolnice i ubijeni na najbe-

somučniji način... Da ne govorimo o maloj deci. S druge strane, činjenica da on nije ubijen, po mom mišljenju, nije bitna. Izvršenje bi skratilo muke osuđenog na smrt, pod pretpostavkom da je imao grižu savesti, koju tokom čitavog procesa nigde nije pokazao, da se kajao za ono što je učinio. Naprotiv, on je tvrdio da je nevin.

MIODRAG MILOJEVIĆ

Osuđenika na smrt stražari izvode iz ćelije na streljanje. Rano jutro. Korača. Preskače baricu da ne ukvasi cipele!!..

U Paraćinu je inženjer Miodrag Milojević ubio petoricu ljudi koje je poznavao, sa kojima je živeo i radio, svakodnevno ih vidao. Zašto je Miodrag Milojević napunio revolver i uperio ga na svoje sugrađane?

U presudi Okružnog suda u Svetozarevu optuženi Miodrag Milojević, rođen 1936. godine u Trešnjevici, živi u Paraćinu, trenutno bez posla, oženjen, otac dvoje punoletne dece, kriv je što je 27. avgusta 1984. godine oko 13.30 sati u Paraćinu, u Fabrici ratluka, bombona i žvakaćih guma »Paraćinka«, hicima iz pištolja marke »brauning« ubio Miroslava Mirkovića, vršioca dužnosti pomoćnika direktora, Miodraga Jovanovića, kontrolora proizvodnje i Živojina Aleksića, šefa nabavke. Miroslava Milanovića, referenta komercijalnih poslova, pokušao je da liši života. . .

Kasnije, u poslovnoj prostoriji preduzeća »Feroteks« u Paraćinu, lišio je života Nenada Živkovića, upravnika, ranije zaposlenog u »Paraćinki« na poslovima referenta, a u dvorištu »Feroteksa« ubio je i Slobodana Simića, vozača »Paraćinke«, koji se tu zatekao — da bi se osvetio, smatrajući da oni čime jedinstvenu grupu ljudi koji su ga sputavali u radu i sprečavali njegovu afirmaciju u vreme dok je bio zaposlen u »Paraćinki«, a zatim u svetozarevačkoj »Koroni«.

Okružni sud u Svetozarevu osudio je Miodraga Milojevića na smrt.

•k * *

Zatvor u Ćupriji, obična zgrada između crkve, parkiranih milicijskih automobila i prolaznika.

— Sedite — kaže zamenik upravnika... — Očekivali smo vas. Moramo i osuđenika da pitamo da li želi da razgovara.

Stražar je primio naređenje i odlazi u ćeliju kod Miodraga Milojevića.

Uskoro javlja: »Osuđenik je prihvatio razgovor.«

Bojažljivo lice. Ne znam kako je ranije izgledalo Miodrag Milojević. Sada je u tankom džemperu i svojoj košulji. Na licu sivi zidovi zatvora, kosa skraćena po propisima. Ruke drži uzdignute kao da se sprema za molitvu, gleda ispred sebe; metalni okovi su mu sastavili ruke — svaki osuđenik na smrt je okovan...

— Ja ne želim da me streljaju — kao da mu jača glas, još tih. Blizu sam i čujem ga sasvim razgovetno, ponavlja:

— Ja ne bi' želeo da me streljaju. .. Želim svoje srce da poklonim nekom bolesniku.. . Ili klinici, ako već to mora da bude. I bubrege, sve što je zdravo u meni. Ne mogu više da govorim, ne osećam se dobro, a želim da govorim, da ispričam šta se to u meni događalo. Dođite drugi put, kada mi bude malo bolje. Sve ću vam pričati. Dođite, ali što pre. . da ne bude kasno...

* * *

Inženjer Miodrag Milojević sada je nešto svežiji.

— Obrijao sam se i istuširao, sada se mnogo bolje osećam, dobro sam jeo — kaže.

Da je bolje to se odmah vidi. Napravi pokret rukama, ali mu okovi zasmetaše. ..

Zatvorska tišina pritiska.

— U novoj fabrici bombona u Paraćinu, posle prijema po konkursu, počeo sam da radim na mašinama koje su bile zapuštene. Novi delovi su bili naručeni, ali nismo imali

devize za otkup — počinje Milojević svoju, i još petorice ljudi, tragičnu priču.

— Ja sam bio zanatlija, visokokvalifikovani metalostrugar, radio sam i u Elektronskoj industriji kao metaloglogdač na izradi alata i preciznih delova. Kasnije sam studirao, kao stipendista, i postao inženjer.

Napravio sam crteže za nove delove za mašine, radio ih u Fabrici reznog alata u čačku, a neke delove dovršio u Fabrici štofova u Paraćinu.

Sve te narudžbine trebalo je da preuzme naša komercijalna služba. To je sporo išlo. Požalio sam se generalnom direktoru Arsiću. »Nisu oni stručni da to rade, preuzmi posao i radi sam«, rekao mi je.

S grupom radnika zapuštene mašine osposobio sam za redovnu proizvodnju. Radnici su hvalili moj rad. Oni su primetili da se u fabrici krade materijal. U magacinu je radio čovek alkoholičar, svakodnevno je bio pijan. Rečeno je da se smeni. I ja sam to zahtevao, sumnjalo se da roba odlazi iz fabrike nekontrolisano. To je kasnije i utvrđeno.

Nisam bio sitničar. Kada su bile u pitanju manje količine materijala, koje je trebalo pravdati, nisam pravio pitanje, ali sam pazio da ne dođe do kriminalnih radnji, ispalo bi da ja delim dobit s njima... Ove zloupotrebe predočio sam Aleksiću, a on mi je odgovorio: »Rešićemo to... Videćemo...« Bio sam i kod direktora. On me je saslušao. I ništa nije preduzeo. Direktor Arsić i Aleksić su iz istog mesta, iz Potočca. U fabrici je vladala familijarnost, ima dosta Potočana na rukovodećim mestima. Vodili su takvu politiku, navodno pred ljudima se međusobno svađali, a u stvari su bili dobri prijatelji. Posle svađe, kada je Aleksić uhvatio direktora za gušu, oni su se pomirili i bili dobri prijatelji. Scene su pravili pred nama.

To oko nestanka gvožđa iz fabrike nije rešeno...

Bilo je zloupotrebe oko nabavke farbe. Na računu se upiše da je kupljena skupa farba, a dobijali smo neku jeftinu, lošu boju. Zahtevao sam da se farba ne nabavlja od privatnih trgovaca, već iz fabrike. Jednom smo utrošili oko deset tona boje za farbanje, a moler je uočio da nije dobio farbu koja je navedena u računu. Cena jedna, a kvalitet drugi.

I daske su doterivane nekontrolisano. Radnici su uočili da nije stiglo ni pedeset odsto trebovane robe. Ja to nisam hteo da overim. Vršili su pritisak na mene tri-četiri meseca: na kraju je potpisao rođeni brat generalnog direktora, šef prodaje, ni on sada nije među živima, na njega je naletela neka bolest i on je brzo umro.

Kod mene je došao šef računovodstva Savić. Urađeni su neki stolovi, ispalo je da su ogromni, teški; kako je toliko gvožđa utrošeno?

Uporedili smo trebovanja. Utvrđeno je da su u magacinu prepravljena: gde sam ja napisao sedamdeset kilograma, ispred je upisana dvojka, ispalo je dvesta sedamdeset kilograma! Ustanovili smo da je trebovanje falsifikovano.

I Savić je bio za to da se nepravilnosti ispravljaju, ali je i on bio usamljen. Šef komercijalne službe Aleksić, i šef računovodstva Savić bili su u stalnoj svađi.

Kad su ustanovljene podvale, prevare i falsifikati, rečeno je da sve ovo treba prijaviti SUP-u, da direktor i šef računovodstva prijave magacionera i rukovodioca komercijalne službe za prepravljjanje trebovanja, kao privredni kriminal. Od svega toga, samo je smenjen magacioner. . .

0 mnogim nepravilnostima govorio sam na kolegijumu.

»Mi smo te ovde primili kao inženjera, a ne kao političkog radnika«, rekao je Aleksić.

Ćutao sam. Nisam hteo da podržavam njihove prljave poslove. Nikada u životu nisam krao. Tako sam i decu vaspitavao. I kad sam se jednom prilikom požalio generalnom direktoru na maltretiranje, on me je pozvao u kancelariju i rekao: »Mijo, sve ja vidim šta se radi, ta grupa je i mene tužila da sam od privatnika iz Zagreba kupio stari mlin. . . Njima je najmanje stalo da jedan stručan čovek napreduje. Uzeli su vlast u ruke i ne može im niko ništa!«

Grupa od nekoliko rukovodećih ljudi organizovano je vladala fabrikom, kasnije su se i osilili, na čelu sa šefom tehničke službe Mirkovićem, i šefom komercijalne službe Aleksićem. Uz njih su bili i njihovi referenti. Mislio sam da direktor nije bio na njihovoj strani!

Cesto sam se nervirao. Noću nisam mogao da spavam, oslabio sam. Bio sam kod lekara: visok pritisak. Trčao sam

na čislom vazduhu. Počeo sam u kući da se svađam sa ženom i decom, što ranije nikad nisam činio.

Posle izvesmog vremena, u kancelariji, na stolu, papir: ...»Pederu jedan, još si u životu«... »Brzo ćeš da završiš«... Drugi put su nacrtali penis na hartiji i ostavili mi na stolu.

Mene je sve to pogađalo. A najviše ono kada su mi napisali da sam homoseksualac... Posle toga, čini mi se, prosto sam se izgubio.

Kad dolazim na posao, oni postrojeni, gledaju u mene i smeju se. I nastavili su da mi pišu: »Treba ti vodič...« »Brzo ćeš ti u rešetke!«

Sve sam to ispričao svojoj ženi i rekao joj da i ćerki kaže... Nije joj rekla, stidela se.

Počeli su da me prate, ne samo ovi koji su nastradali, već oni koje su angažovali. U početku su to bili ljudi iz moje radne organizacije koje sam poznavao, a kasnije su me pratili ljudi koje nisam poznavao.

Cilj im je bio da me unište. Ljudi su u gradu počeli da me izbegavaju, okreću glavu, izgubio sam prijatelje. Stignem kući, hoću da se srušim...

Sve je to trajalo četiri godine, do onog dana kada se sve ovo dogodilo.

Živeo sam kao progonjena zver. I na kraju ni sam nisam znao kako treba da se ponašam. Možda sam i ja dao povoda ljudima da misle kako sa mnom nešto nije u redu. Zeleo sam sve to nekome da ispričam, da mi bude lakše.

Uspeli su da me iskompromituju. Čija je to bila ideja ni sada ne znam, ali su uspeh čim sam ovde, u zatvoru.

Na ulici su pokretima ruke pokazivali da sam homoseksualac! To su činili i Mirkovie i Aleksić. A ima ljudi koji mi to nisu pokazivali, koje nije trebalo da ubijem, nisu bili krivi, a ubio sam. I generalni direktor, koji se izdavao da je na mojoj strani, jednom, kada smo putovali u Adu da nabavimo strug, lično mi je rukom pokazao te pokrete u kojima i smeja se! Nisam reagovao, pomislio sam da je izlapeo.

Od plastične mase su napravili penis i postavili ga na radijator. Pozvali su me da opravim ventil. Pitao sam ko je to napravio.

Kasnije sam saznao da je to učinio jedan inženjer koji je u preduzeću služio, to mogu ovde u zatvoru da kažem, kao dvorska budala. U fabrici ništa nije radio i hteli smo da ga otpustimo, a došao je kod nas sa otkazom iz fabrike kekša u Čupriji.

Osećao sam da će se nešto dogoditi.

Fabriku sam napustio jer sam se osećao nesposobnim za rad. Ne spavam, dođem na posao mamuran, ne mogu da se ponašam prirodno, svi me bojkotuju. Jedan mali broj ljudi je bio uz mene.

Bio sam prinuđen da napustim preduzeće iako sam imao veoma dobar lični dohodak, odgovorno i stručno radno mesto. Bojkot rukovodilaca se preneo i na ostale.

Bio sam ubeđen da me ljudi iz fabrike prate i u kući. Izađem u dvorište — neki nepoznati predmeti! U kolima — kamen srednje veličine... Ovo sinoć nije bilo? . . . Da li ja ludim, govorio sam sebi. Na pomoćnoj zgradi nema crepa, napravljena dva otvora! . . .

Ženi kažem: »Ne ostavljaju me na miru!«

Otišao sam u drugo preduzeće, »Koronu« u Svetozarevu, u malu zanatsku zadrugu za posredovanje privatnih zanatlija i društvenog sektora.

Direktora Miroljuba Vasića znao sam odranije, radili smo u livnici u Svetozarevu. U Mašinskoj industriji u Nišu našao sam delove koje je trebalo obrađivati na strugu. Sklopio sam ugovor sa jednim povratnikom iz inostranstva, kao kooperantom, da obradi te delove u svojoj radionici. Kada je sve bilo gotovo, delove nisam mogao da prevezem, nisu mi dali vozilo. Nisu hteli da me ovlaste da prevezem robu pa da kasnije »Korona« plati. U Mašinskoj industriji dizalice su bile u kvaru, pa su se ljudi iz Niša naljutili, došli, pukopili delove kamionom, a za »Koronu« posao propao.

U »Koroni« su pokrenuli disciplinski postupak protiv mene, sa obrazloženjem da nemam nikakav radni učinak, niti finansijski efekat, primam nezarađen lični dohodak. I dali su mi otkaz...

Ja sam dokazivao da imam ugovore s fabrikama, ali nije vredelo.

Zalio sam se Skupštini opštine Svetozarevo — načelniku za udruženi rad. On je pozvao direktora »Korone«. Dogo-

voreno je da se vratim na administrativni posao i da mi se isplaćuje lični dohodak jer predstoji udruživanje sa jednim pogonom u Dragocvetu, gde bih ja kasnije radio kao mašinski inženjer.

Integrisali su se »Korona« i pogon u Dragocvetu. Meni se ne daje nikakav posao. Dali su mi sto i stolicu i ja po ceo dan sedim u kancelariji i ništa ne radim. Direktor mi kaže da sedim, biće posla. U međuvremenu je doveo jednu ženu, mašinskog tehničara iz Dragocveta, i daje joj posao, a ja i dalje ništa ne radim!

Direktor »Korone« me je odveo u Trstenik kod jednog privatnika da ugovorimo posao. Tu me je ostavio. Čoveka ne poznajem, ćutimo. Hladno, kaput mi ostao u kolima kod direktora. Vratio sam se sam u Paraćin.

»Imao sam neku sednicu, morao sam da idem, izvini«, kaže mi sutradan Miroljub Vasić, direktor »Korone«.

Sedeo sam mesec dana i otišao: zašto da dolazim na posao, a ništa da ne radim? Pokreću postupak i daju mi otkaz. Tužim ih sudu i izgubim spor. Dohodak su mi kasnije isplatili.

Prijavio sam se birou rada u Paraćinu. Javljao sam se ina svaki konkurs, ali nisu me primili. Osam, devet meseci sam bez posla. I dalje me prate ljudi iz »Paraćioke« i »Korone«. Neki drugi ljudi. Ostao sam bez para pa sam name-
ravao da odem u neku nerazvijenu opštinu.

Opština Ražanj traži inženjera.

Direktor pogona »14. oktobar« u Ražnju me lepo primi i kaže da imaju livnicu i nudi mi da budem šef proizvodnje, a napominje da će mi dati i stan. Ja sam sretan.

»Napišite molbu, iako još nije izašao konkurs«, kaže on.

Kada sam ponovo otišao, ispred pogona kola iz Svetoza-
reva koja su me pratila. Direktor iz Ražnja mi kaže: »Imamo sada nekih drugih kombinacija, javite se vi telefonom!«

Kad sam se sekretarici predstavio, ona zatvori telefon!

Otvorim privatnu radnju u kući. Otac me je novčano pomagao. Radio sam malo i na crno, pravio neke zatvarače, prodavao i od toga živio. Konkursi su za mene zatvoreni.

Sa preduzećem »Litopapir« u Čačku, koje radi ambala-
žu uglavnom za hemijsku industriju, sklopio sam ugovor da im napravim poklopce za kutije — za merenje praška za

pranje sudova. Razmišljao sam da odem i kod predsjednika opštine da predložim jedan dugoročni ugovor jer je u pitanju bila velika zarada.

Napravio sam probne uzorke. U Čačku su mi rekli: »Koliko god komada proizvedete, sve ćemo otkupiti!«

Ali tada su došle nevolje. Komšija se požalio da mu moja mašina stvara buku. Objašnjavao sam da je mašina nova i da ima atest. Došla je, međutim, opštinska inspekcija i zapečatila je...

Prestao sam da uzimam redovno i hranu. U glavi mi se nešto mutilo, čujem nepoznate glasove i zvuke, pričam sam sa sobom, nešto sa mnom nije u redu!

Nedelja, ćerlkina veridba. Ćerka sa mladićem u kući. Ja sam se s tim slagao — pet-šest godina se zabavljaju, mladić je dobar, još neki ispit da završi fakultet. Toga dana sam bio premoren. Dao sam novac ženi, ćerki i sinu i rekao: Kupujte šta hoćete, spremajte, ja sam u takvom stanju da prosto ne znam gde se nalazim.

Lekar mi je dao neke lekove za smirenje. I toga dana, kada je trebalo gosti da dođu, ujutru sam popio dve tablete, sebi sam rekao da alkohol neću da pijem. Osećao sam da drhtim, vilica mi se potpuno ukočila, oči mi igraju...

Po podne sam popio još dve tablete, da bih pred gostima bio smiren.

Ručali smo. Popio sam pola boce belog vina kao špricer. I ništa mi nije bilo. Odjednom, kada sam sinu ponudio kola da odveze poste, nešto ie ispalo sporno oko goriva. Ne sećam se baš najbolje šta ie bilo. Došlo mi je nešto u glavu i počeo sam da udaram zeta!... Ne znam zašto... Ne znam da li sam pa udarao fpo litu, telu... On je valjda izašao i nobegao... I ja sam pobegao, zatim sam se sakrio na tavanu. Moii su me tražili, čuo sam i sina kako me doziva, ali žena je bila upornija. Zvala je, a ja se nisam javljao. Sedeo sam na tavanu.

Tada sam mislio da se ubijem, obesim. Ni sam ne znam kako sam odustao. Sišao sam u podrum, tu sam dugo sedeo. I na kraju sam rešio: meni nema života i ja se ubijam!

Uzeo sam pištolj iz ormara, i nisam siguran, da sam našao odmah municiju, možda bih tada pucao u sina, u zeta, u sve. Dugo sam tražio municiju. U međuvremenu, svi gosti su otišli...

Seo sam u kola, poneo i pištolj.

Te noći nisam spavao kod kuće; kola sam parkirao pored crkve u Paraćinu. Tu sam kratko bio, zatim sam otišao u jednu zabačenu ulicu i onako umoran, skrhan, ležao u kolima, ali nisam mogao da zaspim... Sećam se, padala je kiša. Mislim da sam kolima otišao do stana tehničkog rukovodioca »Paraćimke«, Mirkovića.

Jutro. Namera mi je bila da sačekam Mirkovića da ga pitam za posao, s obzirom da mi je radnja zatvorena i da sam bez posla. U međuvremenu, čuo sam da se i fabrika nešto proširila. Vratim se u »Paraćinku«. Pištolj nisam poneo. Možda sam nameravao da mu kažem zašto sam napustio preduzeće, da su me primorali. Nešto u tom smislu.

Čekao sam ga da izađe iz kuće. Dugo se nije pojavljivao. Kako je izašao iz zgrade da ga nisam primetio?

Seo sam u kola i pošao u Svetozarevo direktoru »Korone«, da i njega pitam da me vrate na posao.

Sedeli su sekretarica i komercijalista. Nisam hteo da im kažem zašto sam došao. Jer, sve konce u rukama držao je direktor. Rekli su mi da je na putu. Tada sam verovao da bi me ovaj čovek možda i vratio na posao.

Sišao sam u grad. Šetao sam. Iskren da budem, tada mi se javila misao da direktora »Korone« ubijem!

Vratio sam se u »Koronu«. Direktorova kola parkirana. Znači, tu je! Trgao sam se najednom. Pred kolima mislim i da sam jauknuo i rekao sebi: zar da ubijem čoveka?

I tu sam uspeo da se savladam, seo sam u kola i vratio se u Paraćin...

U kući sam shvatio da me ne primaju, da su ljuti zbog svega što se u nedelju dogodilo. Seo sam u kola i pošao da se ubijem! Nema od mene iništa, ne mogu da se vidim s ljudima, ne daju mi da radim, prate me, žele da me unište, sve sam shvatio i rekao sebi: sada je sve gotovo. Kolima sam pošao prema paraćinskom groblju. Ušao sam u groblje. Napunio pištolj!...

.. Setio sam se oca i majke. Idem u Trešnjevicu da vidim oca i majku, tamo sam se rodio, tamo ću i da se ubijem. Prolazio sam pored fabrike »Paraćinka«. To je na istom putu, i sada ne mogu da se setim, to je već bilo kritično stanje, kada više nisam vladao sobom. Da li me je neko sreo, podsetio na nešto... ne znam. Kasnije, kada sam prišao fabrici,

čuo sam neke glasove u glavi: »Stani, ovde si uništen, navrati ovde, pitaj za posao, još jednom pokušaj«. Tako sam već počeo da pričam sam, čujem glasove u kolima. I odjednom sam stao. Ušao sam u fabriku.

Miodrag Milojević, inženjer iz Paraćima, na ovom mestu zatvori oči, učuta kao kamen kad padne na dno.

Čuti. Ni ja ne progovaram ni reč...

Zatvorski psiholozi ističu da nije slučajno što je sve počelo u nedelju, na dan veridbe Milojevićeve ćerke: pritisnut osećanjem da su ga svi odbacili napustio je radnu organizaciju, a sada se rastajao i sa ćerkom — ona odlazi drugome, a on kao da ostaje sam.

Odlazi da se ubije, a zatim puca u ljude...

Osuđenik na smrt Miodrag Milojević lagano otvara oči, kao pred svanuće, hoće još nešto da kaže, podiže glavu:

— Da li je sve ovo bio razlog da ubijem ljude?!...

Je "k ie

Zatvor u Čupriji posle tri godine. Inženjer Miodrag Milojević i dalje čeka izvršenje smrtine kazne.

— Prihvatio sam razgovor zato što ste me i ranije posećivali — kaže Milojević, pružajući ruku prema flaši s vodom.

Hoću da mu pomognem, okovan je, a žedan! Ruke nespretno, stegnute.

— Nije potrebno — kaže bezvoljno i uzima vodu.

— Kako ste?

— Ne razlikujem dan od noći. Svetio gori cele noći u ćeliji.

— Da li pišete u zatvoru — dnevnik, sećanja, poruke porodici?

— Nemam olovku. Ni hartiju. Nemam prava na to.

— Da li ste tražili da vam gasi svetio?

— Nisam tražio... Mene truju ovde u zatvoru... Boli me ponekad stomak. .. Osećam slabost...

Osuđenici se malo kreću i zbog toga ponekad osećaju bolove u stomaku, objašnjavaju zatvorski lekari.

— Kako vas truju?

— Truju me, zato zahtevam da hranu sipaju predamnom.

— Uzimate li lekove?

— Uzimam redovno. Onda mi je bolje, osećam se jačim, ali lekovi ne deluju dugo; od lekara sam dobio neke u kapsulama. Posumnjao sam i otvarao kapsule da vidim šta ima u njima, da li me truju. Tražio sam druge lekove, dobio tablete, pomažu mi, bolje se osećam, ali opet zakratko.

— Pre tri godine, ovde u zatvoru, rekli ste mi da ne želite da vas streljaju, da biste dali srce nekom bolesniku, zdravstvenoj ustanovi.

— Rekao sam... Ostajem pri tome, ali je meni sada važno da dokažem da nisam nastran! Želeo bih da lekari to ustanove, stručno dokažu. To mi je sada najhitnije: da dokažu da nisam homoseksualac... Ja znam da nisam, ali bih želeo da to stručnjaci kažu. To zapišite!

— Jeste li pisali molbu upravi zatvora?

— Rekao sam vam, nemam olovku. Ja se upravniku zatvora često obraćam i on me uvek pita da li imam nekih teškoća, ali se nisam obraćao sa ovakvom molbom. Mene smatraju nastranim čovekom!

Da je Milojević već dugo opsednut ovom idejom govori i podatak da je on već ranije, da bi dokazao nekim ljudima koji su ga ismejavali da nije nastran, pokazivao račune iz hotela da je bio sa ženama... Dakle, da nije homoseksualac.

— Kako spavate?

— Sanjam: neki nepoznati ljudi mi prete, neko me noću zove, čujem oca, kaže: »Ajde, Miodraže, idemo kući«... Ja ustanem, a onda shvatim da se nalazim u zatvoru. Imam i lepe snove kada sanjam kako radim za mašinom kao metalostrugar.

— Da li čitate?

— Čitam knjige, ali na kraju, kad pročitam knjigu, ne znam šta piše u njoj... Novine ne čitam, nemam više para.

— Pre tri godine sećali ste se svakog detalja od onoga što se događalo, kako su postupali s vama u radnoj organizaciji.

— Meni i ovde, u zatvoru, podmeću: program televizije je usmeren protiv mene, emisije su smišljene protiv mene. Ne verujem više nikome.

— Hoćete li da vas pretplatimo na novine?

— Može, ali da ne budu protiv mene! .. Dobro ste me podsetili da se obratim upravniku zatvora da me stručnjaci pregledaju: hoću da dokažem da nisam nastran čovek, da nisam homoseksualac. A onda mi ne bi bilo žao da umrem...

VUČKO MANOJLOVIĆ

Vučko Manojlović, iz Leslkovca, pod pretnjom je izveo iz njihovih stanova Dragomira Krstića i Bratislava Gavrilovića, koji su ga zbog silovanja osudili na pet godina zatvora, kao i domaćicu Vladicu Stojiljković. Zamenik javnog tužioca Krstić, umro je u Manojlovićevom automobilu u kome se nalazio i dinamit. Vučko Manojlović je izrešetan sa devet metaka iz oružja milicionera. Ipak je preživeo i osuđen je na dvadeset godina robije. Drugostepeni sud je preinačio presudu: smrtna kazna!

* * *

— Mislim da sam se oporavio — kaže Vučko Manojlović.

Raspoložen je, nema na njemu tragova umora, osmehuje se — što je retkost u ovakvim prilikama...

Suđenje je odloženo zbog njegovog zdravstvenog stanja.

Neizvesnost oko sudske odluke, naravno, potiskuje dobro raspoloženje optuženog, ali je Vučko spreman da govori, želi da prelista svoja sećanja, stranicu po stranicu svog života.

Ovaj četrdesetogodišnjaJk je mirno prihvatio susret, kao da ćemo do zore ostati sedeći jedan prema drugom i kao da nismo u zatvoru... Period detinjstva: Peto dete, najmlađe u porodici, pored prve, druge, treće maćehe — otac se često

ženio, a on ostajao najmlađi. Kao dečak bežao je od kuće, spavao u štali, na tavanu... pa se opet vraćao... završio osmogodišnju školu, zanat, radio... I onda, došla mladost.

— Bilo je u mom životu dosta nepravdi, ali sve to nije toliko strašno da bi to čoveka previše zabolelo, da mu se život učini odvratnim, ili društvo. Nepravda je kad dete ode u prodavnicu, kupi hleb, a prodavač mu, umesto svežeg, da bajat. To je nepravda... ali, to ne treba da se pamti celog života. Bilo je nepravdi, recimo u preduzeću, kada je trebalo da primim nov autobus... pa, ne primim ga ja nego ga dobije neki drugi vozač, a ja ostanem sa starim vozilom... Ima nepravdi i kada ise obračunava radno vreme u preduzeću... Ja vodim evidenciju: napravio sam dvesta pedeset ili trista sati, a oni mi stave trideset-četrdeset sati manje... Ja se bunim i — to se ispravi. Ali, ima nepravdi koje nisu ispravljene... Samo, to nisu takve nepravde da bi trebalo zbog toga nekog ubiti, ili osuditi... ili kleti — da pati celog života... ..

li

— Da li nepravdu ispravljate odmah ili trpите?

— Svaka nepravda ne može da se ispravi. One nepravde koje mogu da se isprave ja pokušavam da ispravim...

— A kako je došlo do toga da prvi put odete u zatvor, zbog silovanja?

— Evo kako se to dogodilo. Bio sam na poslu — počinje Vučko da se seća. — U tome što se, navodno, dogodilo, mislim na silovanje, ja uopšte nisam učestvovao. Došao sam kući i zatekao dva mladića i jednu devojkę. Onaj treći, što je stanovao sa mnom, dao im je ključ, ali nije bio prisutan. Stoje oni i ubeđuju se nešto sa devojkom... Ne znam šta, te momke sam malo poznavao. Neprijatno mi je da se bilo šta događa u krevetu u kojem spavam. Pokušao sam na neki način da ih isteram, da ne bi došlo do tuče. Vičem na devojkę, pitam je šta će tu, u stanu... Izvodim je, ona mi priča kako je nesrećna, kako je teraju da se uda — a ona ne želi da ostane u selu, da živi težak život... Tražila je da je odvezem kući, da joj kupim nešto, i ucenjivala me da će, inače, da kaže kako su je ovi mladići maltretirali. Smatrao sam da nemam nikakve obaveze prema njoj i oterao sam je... Rastali smo se na ulici.

Kada sam došao kući, posle dva sata, zatekao sam je u stanu. Mladići su bili otišli. Priča, žali se da su joj nestale

neke pare. Izveo sam je i — ponovo razgovor, ubeđivanje da ide kući...

Otišla je, a ja se vratio u stan. Ceo slučaj se tako završio. Nisam je maltretirao, ni silovao! Ništa joj nisam učinio našao, kao što su me teretili. Morala bi da postoji neka ozleda na telu...

— Ko je prijavio silovanje?

— Preko puta moga stana imala je ona nekog trgovca, bivšeg frizera što je radio u prodavnici dečje odeće. Otišla je kod njega, najverovatnije mu se požalila da smo je silovali... To je moj zaključak, da je taj trgovac imao nešto s njom... ona mu se požalila da su joj ukrali novac i onda je njemu, verovatno, bilo krivo, ili je bio ljubomoran, nešto je bilo.

Onda je on pozvao milicionera... Dežurni inspektor u SUP-u saslušao je devojkicu. Za mene je rekla da je »u stanu bio jedan brka«, opisala je kako izgledam, a inspektor se valjda setio mene. A taj inspektor mi je bio »obećao« da ću ja doći kod njega!

.. Vraćao sam se autobusom iz Predejana, nekoliko meseci pre nego što se ovo dogodilo, i kada smo izlazili na leskovački nadvožnjak — vidim iz autobusa: mladić leži, krvav, bicikl pored njega. U blizini kola, »zastava PZ 125«. Zastavim autobus. Inspektor — niti ima nameru da poveze mladića, niti se sklanja s puta, čeka uviđaj. Bio sam revoltiran, njemu je svejedno što čovek krvari, što može da umre. Mene je to pogodilo. Iskočim iz autobusa. Za mnom izađu i ostali putnici...

Kažem inspektoru, koga inače poznajem: »Kako te nije sramota, inspektor si, zamisli da ti je to sin ili brat, kako bi se tada osećao?« Malo-pomalo, i počeo sam da ga vređam, nisam se stvarno kontrolisao, rekao sam mu da je idiot, da je pokvaren, da će sutra o svemu ovome da zna ceo grad. I kazao sam mu da pomeri kola kako bih mladića ubacio na zadnje sedište autobusa...

Inspektor mi je rekao: »Pazi, platićeš mi kad-tad!« A ja sam njemu odgovorio: »Možeš da me uhvatiš...« Smestili smo mladića na zadnje sedište i inspektor ga je odvezao u bolnicu... I eto, baš sada dolazim ja kod tog inspektora.

— Da li ste sve to o inspektoru ispričali istražnom sudiji?

— Jesam... I na sudu sam to rekao... I onda su me teretili za silovanje i protivprirodni blud! U istrazi je ona ženska izjavila da smo je svi silovali. Laž! Posle se ustanovilo da su dvojica polno inficirani... Na sudu se me teretili da smo je nas četvorica ispred apoteke, gde ja stanujem, stavili na leđa i uneli u stan. Ona je, kažu, vrištala, otimala se, a mi smo je tako odneli. Na tom mestu je uvek velika gužva jer je tu autobuska stanica. Zar to neko ne bi video? Zar ljudi koji uzimaju lekove u apoteci ne bi tako nešto primetili?

Ona je bila poznata u selu po tome što je volela sladak život... U zatvoru sam saznao, upoznao sam neke ljude koji su s njom imali odnose i zatim je podvodili prijateljima... A ispalo je kao da je ona bila nevina u mom stanu...

Posle pet godina provedenih u zatvoru, kada sam izašao, otišao sam lekaru koji je obavio veštačenje i potpisao nalaz da je ta »silovana« devojka bila nevina. Lekar, vrlo neiskren, kaže: »Nisam ja baš tako rekao, nego — možda je bila nevina!«

Tako je napisano da može da se tumači na više načina.

Sud je našao da je to besprekoma dvadesetogodišnja devojčica koja je tom prilikom deflorisana! Kao da je bila svetica! Međutim, lekar se smejao: »Nije to tako, ja sam napisao ovako...«

I ko će sada u toj šumi propisa da se snade: ja sam čovek sa osnovnom školom i državnim ispitom, takvu kvalifikaciju imam, ne mogu da se nosim s njima i da dokazujem da je to tako ili onako... Tada sam imao trideset tri godine, a otišao sam da pet godina izdržim u zatvoru. Dvadeset dana su me ranije pustili, bio sam besprekornog vladanja. Za mene je život bio pakao. Nisam mogao da se ženim. Pokušao sam da nađem posao u Nišu, u Beogradu, išao sam i u Zagreb, Ljubljani... Imao sam para od prodatih kola i zarade u zatvoru. ...

Ali, nijednog trenutka me nije napuštala misao'da me društvo odbacilo, u meni je bilo uništeno sve što je valjalo, sve ljudsko, i hteo sam da dokažem da to nije tako bilo...

Dugo sam razmišljao šta da uradim da se pokaže kako je bilo. Jedini izlaz, mislim po mome, bio je da dođe do

ponovnog procesa, da se utvrdi prava istina. To mi je bio cilj. Onog trenutka sam smatrao: jedino oni koji su mi sudili, koji znaju istinu, mogu da mi pomognu.

— Kažete da su oni najbolje znali vaš slučaj... Oni su vam i sudili...

— Jesu... Ja sam razgovarao sa sudijom koji me je osudio na pet godina zatvora... Za vreme izdržavanja kazne vozio sam osuđenike i jednom prilikom bio u Leskovcu. Svratio sam u sud. Sudija Mladen Janković sreo me u hodniku i prišao mi je, pružio mi ruku da se pozdravimo. »Nema šta da se pozdravljamo«, rekao sam mu. »Znaš da si me ni krivog ni dužnog poslao na robiju i šta ti i ja imamo više da razgovaramo.« Razmišljao sam kako da dokažem da sam nepravedno osuđen... Nisam nameravao ništa strašno da uradim, nisam želeo nikom zlo, ili nekog da ubijem, moj cilj je bio da se rehabilitujem; sa tim teretom koji mi je stavljen na dušu nisam mogao da živim!

Namera da ponovo pokrenem sudski postupak možda me je držala nekoliko dana.

* * *

Otišao sam oko 11 sati uveče kod pokojnog Dragomira Krstića u stan. U kući — porodica: on, supruga, sin. Bilo mi je neprijatno, objasnio sam ko sam. »Znaš da sam bio pet godina u zatvoru«, obratio sam se tako Krstiću. »Znate i zašto sam osuđen... sve što želim jeste da ti i ostale sudije — Bratislav Gavrilović i Mladen Janković — na neki način pokušate da mi pomognete i da dođe do novog suđenja.« Njegovi — žena i sin — slušali su ovaj naš razgovor. Ne može da se kaže da smo razgovarali baš kao prijatelji. Tužilac Krstić je rekao da ne želi da razgovara o obnovi procesa, a ja sam rekao: »Slušaj, ili ću da se ubijem! Drugog izlaza nema!« Stvarno mi je to bila namera. Ako ne mogu da dokažem istinu, neću ni da živim... Ispod ruke, uvijenu u novine, nosio sam mačetu... To je za sečenje ograde...

— Jeste li mu pokazali sečivo?

— Bilo je to očigledno, nije bilo potrebno ništa da se pokazuje. I ne mogu da se setim kako je potom bilo, on je

uhvatio za mačetu i onda se po prstu malo posekao! I dobro, žena i sin su rekli: »Idi sa čovekom ako je takva stvar.« To su bile njihove reči.

Izašli smo iz stana. U istoj zgradi stanuje i Bratislav Gavrilović, dva sprata više. I Gavriloviću sam isto objasnio. I Krstić mu je rekao o čemu se radi. Ja sam i dalje držao tu mačetu ispod ruke. Ponovio sam da ne mogu da živim dalje sa ovakvom ljagom... »Znali ste da me osudite, znali ste celu situaciju, hoću obnovu procesa. Nepošteno sam izdržao kaznu, sada je pošteno da se to obelodani!«

Zatim smo krenuli kod sudije Mladena Jankovića. U ponoć. On nije hteo da otvori vrata. Valjda mu je neko javio telefonom šta se događa.

— Vi ste vodili i jednu ženu, Vladicu Stojiljković?

— Ja sam otišao kod mladića koji je učestvovao u silovanju, hteo sam da se konsultujem s njim oko svega toga. Ali, njega nije bilo u kući. Bila je samo njegova žena, sa svekrvom. Objasnio sam im da želim da dokažem istinu ili ću se ubiti. Svekrva je na to rekla: »Ako treba, ja ću da idem da ubijem tu devojkicu zbog koje si osuđen!« »Ne treba«, rekao sam, »ona je najmanje kriva.« Ja sam tu malo povisio ton i ne znam kako je to ispalo: svekrva se uhvatila za mačetu i isekla malo ruku i ja sam se uplašio... Bilo mi je neprijatno jer nisam imao nikakvog razloga da se prema njoj tako ponašam. Rakijom sam joj isprao ruku i previo da se ne inficira. Pošli smo u Leskovac, ja i žena mog prijatelja, da mu objasnim, da ispričam sinu kako se majka isekla, da ne ispadne kako sam je maltretirao u kući. I da vidim šta ćemo da radimo...

Vraćali smo se od stana sudije Mladena Jankovića. Krstić, Gavrilović, žena mog druga. Mačetu sam držao ispod ruke. Najednom, ispred nas milicijska službena kola! Sve je otkriveno! Ne vidim više efekta da se borim da dokažem svoju nevinost. Znam kako sam prvi put osuđen! Sklonili smo se van puta dvadesetak metara. Objašnjavam im da sam bio osuđen nevin i da želim da se rastanemo u miru*.. Ali, najednom je počela neka pucnjava. Uplašili smo se. Žena je potrčala na jednu stranu, Gavrilović na drugu. I ja sam potrčao na treću, sa mnom je i pokojni Krstić. Krstić je tada viknuo: »Ne pucajte, šta vam je?!«

— Ko je pucao?

Milicija... u svemu tome nije mi jasno kako sam došao do mesta gde mi je bio parkiran »fiča«... Krstić i ja smo nekako ušli u vozilo. Krenuo sam u jedno selo pored Leskovca. Zaustavio sam se pored neke kuće i tu sam rekao Krstiću: »Ti više nemaš posla sa mnom, što je bilo — bilo je... Idi svojim putem, a ja ću svojim.« Krstić je tada počeo da mi govori kako je stvorio porodicu, kako ima sina, a ja sam s njegovim sinom u stanu razgovarao i video sam da je mlađić izvanredan. Tako je govorio da me je oduševio...

»Eto, vidiš, ti se diviš mom sinu«, rekao je Krstić, »možeš i ti da imaš porodicu, nije još kasno... Ovo što si uradio pokušaću preko svojih ljudi, koliko-toliko, da ublažim. I zato nema potrebe da praviš čuda, niti da se ubijaš...«

Ne mogu da se setim celog tog razgovora. Cimi mi se da je izazvao u meni neku volju za životom... Sećam se, Krstić kaže: »Nemaš razloga da se ubijaš, nećeš na taj način dokazati da si bio nevin, nego ćeš dokazati suprotno. To je kukavički — da se ubiješ... Da idemo lepo u SUP, prijavimo se, ja ću biti s tobom, koliko mogu uticaću da postupaju lepo prema tebi, da te ne maltretiraju, a ono što zaslužiš — videće se...« Razgovarali smo oko četrdeset minuta, u kolima...

Šta je bilo, bilo je... Nije zlo toliko veliko da ne može da se izdrži kazna, razmišljao sam. Znam da nikom nisam učinio ništa nažao, nisam imao razloga da ne idem u SUP.

Okrenem kola, pravac SUP.

Ulazim u grad. Kad sam bio na oko četiri stotine metara od zgrade SUP-a, negde pre mosta, kod pošte, čujem pucnjavu! Trgao sam se. To je nameštena radnja!

»To je onako, da te zaplaše«, rekao je Krstić. »Nema potrebe da pucaju, ja sam tu!«

Onda je u meni rastao sve veći strah, mislio sam kako će me zatvoriti, kako će da me maltretiraju... I dolazim pred SUP, kad odjedanput, još nisam stao, tek kočim, nastao je pravi pakao od pucnjave! Počelo je da rešeta. I začas je neki plamen izbio iz kola...

U tom užasu pokušao sam da otvorim vrata, ali mi nije uspelo. Hteo sam da iskočim kroz prozor. I tad me je presekao rafal preko grudi... Panika: kola gore, ne mogu da opišem taj užas...

Isturio sam drugi put glavu kroz prozor, onda su počeli da me seku mecima... Bio sam, čini mi se, već mrtav, uništen... I uto sam osetio da me neko vuče za kosu, osetio sam da sam na betonu... Nisam znao šta je bilo sa Krstićem, nisam ni razmišljao o tome, niti sam tih trenutaka mogao uopšte da mislim...

U bolnici sam, kasnije, čuo reči lekara: »Neću ja da ga operišem, terajte to đubre«... A bolovi su bili užasni, kukao sam, možda sam počeo i da se hladim. Posle operacije, kada sam se probudio, iz nosa, iz stomaka, svuda vire iz mene medicinska gumena creva.

— Utvrđeno je da je u vašim kolima bilo eksploziva!

— U »fići« sam nosio kantu benzina, upravo je bilo najavljeno poskupljenje goriva, a i uvek sam nosio rezervu. A eksploziv... Nisu to bile nikakve bombe, ni mine. Samo nekoliko štapina dinamita...

— Otkud vam dinamit?

— Sam sam napravio!

— Kako ste napravili eksploziv?

— To je laički bilo napravljeno! Svako to može da napravi. Barut će, to se zna, da eksplodira ako je u zatvorenom prostoru... I ja sam stavio barut u jednu bočicu i još metalni deo u barut, a onda i fitilj. I to je eksploziv!

— A zašto ste to nosili, šta ste nameravali?

— Ja sam imao kod sebe le'kove za umirenje, »tavor« i »ansilan«. Hteo sam prvo da ih popijem, da se malo ohrabrim, da mi malo otupi svest i da se opustim, a posle da zapalim eksploziv i da se ubijem...

— Pa onda ne biste dokazali nevinost?

— Tada me ne bi više optuživali da sam nekog ubio... Svi bi znali da sam hteo da se obnovi proces, a da oni to nisu prihvatili. I ja bih se, na neki način, iz protesta ubio...

Ja sam, u stvari, pogrešio što sam ušao u stan okruženog tužioca Dragomira Krstića, kod sudije Bratislava Gavrilovića, i što sam tražio od sudije Mladena Jankovića da otvori vrata. Dovoljno sam hrabar i ne poričem u'čemu sam pogrešio. U leskovački Sekretarijat unutrašnjih poslova došao sam stvarno da se predam...

Moja teorija je: kada je počela pucnjava milicije, benzin je iscureo, a motor je bio vreo — i tako se »fića« upa-

lio... I druga mogućnost: kada su milicioneri pucali, još na mostu su pogodene kante sa benzinom na zadnjem sedištu i gorivo je počelo da curi dok sam vozio prema SUP-u, tako se vozilo upalilo...

— Kako se sada osećate dok čekate suđenje?

— Isto kao kad na klanicu dovedete govedo... Ono čeka. Tako se ja osećam. Ali to smatram kao deo svoje sudbine — govorio je tada Vučko Manojlović, kao da je bio pomalo i zadovoljan što smo se tog jutra u zatvoru Okružnog suda u Nišu ispričali. I zatim dodaje, kao svoju misao: »Svi ćemo da umremo jednog dana... I vi ćete da dođete tako kod mene!«

* * *

Sud je osudio Vučka Manojlovića na dvadeset godina zatvora.

Posle godinu dana drugostepeni sud je preinačio presudu i osudio ga na smrtnu kaznu...

•k "k "k

Sada je slika Vučka Manojlovića kao stara fotografija. Za tri godine je ostario, nema svežine, seta u rečima.

— Kako ste primili presudu o smrtnoj kazni?

— Zločin je osuditi nekog za nešto što nije učinio. Ne mogu da kažem da sam nevin, tačno je da sam prisilio sudije Gavrilovića i Krstića da pođu sa mnom do sudije Jankovića...

Najstrašnije je to što se ne dozvoljava obnova postupka, ekshumacija leša, jer tako može da se dokaže da li sam ja Krstiću izlomio ruku...

— Vi ste pripremili eksploziv, sami ste ga napravili?

•— Tačno je da sam imao eksploziv u kolima. A koliko je bilo eksploziva, zašto se o tome ne govori?! To je bilo 300 grama!

— Je li to malo ili mnogo?

— Za ono što me optužuju trebalo je da imam bure eksploziva. Ako idemo u krajnost, onaj što je izmislio automobil kriv je za sve saobraćajne nesreće... Ja jesam to imao, ali s kojom namerom to nije raščišćeno. Drugo, što je najhitniji detalj u presudi, kaže se tamo da je milicija upotrebila oružje navodno zbog tog eksploziva i zbog tog baruta.

Vučko Manojlović uzdahnu kao da više ne može da govori:

— Nepravda me toliko uzbudi da ne mogu uvek da povežem sve činjenice... Kažu da sam ja izvršio delo; na osnovu čega su to konstatovali?

— Ako neko nasilno stavi sudiju u kola, da li biste vi kao milicioner pucali da zaštitite čovelka od otmice?

— Ako su pucali u mene, i njega su mogli da ubiju... A da sam ja kriv što je taj tužilac pošao sa mnom, to je nesporno. Ja nijednog trenutka nisam rekao da nisam kriv.

Ali, uzmite činjenice kako sam ja postupao kada sam ušao u sudijin stan. Jesam li stvarno bio takav okrutan zločinac kako me predstavljaju? Mislim da nisam.

Žena pokojnog Krstića me je ponudila kafom... Ja sam joj lepo objasnio da će on da se vrati za jedan sat, samo da da izjavu u vezi s mojom nepravdom osudom. Meni je bio cilj da dokažem istinu. E, sada, što sam izabrao pogrešan način, to je sasvim drugo.

* * *

Bio sam ranjen. Lekar me je primio i obradio ranu, kaže: »Terajte to dubre za Niš, on je iovako gotov.« Odakle on već zna da sam ja zločinac, na osnovu čega je presudio? Drugo, zašto se sa mnom u zatvoru postupa drugačije nego sa ostalim optuženim za ubistvo? Kad sam skinut sa hirurškog stola, stavljen sam u lance... Te lance sam nosio godinu dana; zbog čega?

— Dok niste bili osuđeni?

— Dok nisam bio osuđen jednim dodatnim lancem sam bio vezan za krevet. Kako to objasniti?

— Optužbe su bile teške. Poneli ste sa sobom i mačetu...

— Svedoci su izjavili da sam mačetu stalno nosio ispod ruke. Niko nije rekao da sam nekog ubo, jer ako ću ja nekoga da ubijem, a držim mačetu, ja ću da ga ubijem, normalno. A kako to nikoga nisam ubio u tom kritičnom trenutku? Ako čovek ima nameru da nešto učini, on će da učini. Zašto bi čekao da se milicija pojavi da bi onda ubio? Gde je tu logika?

— Na suđenju učestvuje veliki broj ljudi. Za vas nisu našli olakšavajuće okolnosti...

— Kako biste se vi osećali da sedite ovde u zatvoru i da vas niko ništa ne pita?... Smrskan mi je zglob, ruka se osušila, atrofirala, izvađeno tri i po metra creva, ostali ožiljci.

— Kako jedete?

— Manje, a češće... Na prvostepenom i drugostepenom sudu te moje patnje, bolove, uopšte nisu pominjali za tri godine koliko sam pretrpeo... Kad sam ležao u bolnici, dolazio je istražni sudija, posle operacije, da uzme od mene izjavu. Mislim da je to krajnost.

— Bez uzimanja izjave ne može da se odredi pritvor!

— Ali, bio sam na samrti... Ta izjava je korišćena na sudu, ali me ne tereti mnogo. Mislim da nije trebalo uzimati izjavu kada sam bio na smrtničkoj postelji. U lancima sam bio, neprekidno vezan, milicija me je čuvala, ne kažem da sam nevin, da je moje delo tek tako, ali...

— Nedavno ste pokušali da pobegnute iz zatvora?

— Prvi put sam osuđen na pet godina zatvora, ja smatram da nisam imao tolike krivice; drugi put ponovo me ovde osuđuju na dvadeset godina za nešto što nisam učinio; treći put drugostepeni sud u Beogradu mi preinačuje kaznu u smrtnu. Sada, da li biste vi imali više poverenja? Ne biste. .. Normalno. I zato sam i pokušao bekstvo... Drugi razlog je što me ovako drže tri godine, ne preduzima se operacija. To su ti moji razlozi zašto sam pokušao bekstvo...

— Hteli ste da bežite da biste se krili i živeli?

— Nisam bežao da se krijem i živim... Moj razlog zbog čega sam bežao ne bih rekao... Nije bio razlog da pobegnem nekud ili učinim nekom nešto nažao, možda mi je razlog bio... Možda će ovo da vam bude čudno, imao sam neki razlog, neki cilj, da demonstriram možda ispred nekog spomenika u Beogradu ili tako nešto slično...

— Da li vam je bilo stalo da to što kažete neko čuje, pa ponovo da vas vratite u zatvor?

— Apsolutno... Nije mi cilj bio da pobegnem, da stalno budem u bekstvu...

— Da li smrtna kazna ubija čoveka u zatvoru?

— Ne! I ne plašim se kuršuma. Čak tu vidim neko spasenje od ovih prokletih muka.

— U smrtnoj kazni?

— Da, plemenito je to aiko vas ubiju.

— Da li je to hrabrost ili bežanje od istine?

— Nije hrabrost... Nisam baš ni kukavica... Nisam ni hrabar, sebe smatram prosečnim, ali nepravde su nada mnom... Kada bi se sve vratilo na ponovni proces, ja bih zapevao u zatvoru.

— Ako bi vas i onda osudili na smrtnu kaznu?

— Osudili bi me za ono što sam učinio... ja bih zapevao u zatvoru.

— Da li ste vi uzrok smrti tužioca Krstića?

— Jesam uzrok smrti, ali ga nisam ubio!

— Vi ne tražite obnovu da bi vas oslobodili smrtnе kazne?

— Smrtna kazna je nevažna, da se obnovi proces, da se sudi: Vučko Manojlović je izvršio kidnapovanje — jedno, dva, tri — za ostalo nije kriv, osuđuje se na smrtnu kaznu... da mogu da kažem: šta će mi sada život?

•k -k -k

U toku sudskog postupka Vučko Manojlović se branio da pokojnog Krstića nije fizički zlostavljao i da ga do dolaska pred SUP nije povredio. ..

Suprotno njegovoj odbrani, prvostepeni sud je zaključio da je optuženi u međuvremenu, od bekstva iz Ulice učitelja Josifa do ponovne pojave u centru Leskovca, na svirep način naneo smrtonosne povrede pokojnom Krstiću, i da ga je u stanju umiranja kolima dovezao pred zgradu SUP-a sa ciljem da paljenjem benzina aktivira eksploziv i tako vozilo i pokojnog Krstića digne u vazduh.

Ovakav zaključak prvostepenog suda se zasniva na rezultatima obdukcije leša pokojnog Dragomira Krstića. Profesor dr Rodoljub Jovanović i dr Rastislav Lazarević, koji su obdukciju izvršili u Institutu za sudsku medicinu Medicinskog centra u Nišu, dali su svoj stručni sud o uzroku smrti pokojnog Dragomira Krstića, kojim se u potpunosti opovrgava odbrana optuženog.

Rezultati autopsije su pokazali da nije pronađeno ni jedno tane u telu pokojnika, nego samo povrede nanesene oštricom mehaničkog oružja.

— Teško je živeti u zatvoru sa smrtnom presudom?

— Teško je živeti i na slobodi. Nije lako živeti, treba se uklopiti s parama, s porodicom, komšijama, poštovati zakon...

/

ILIJA ŽIVKOVIĆ

Za Iliju Živkovića, osuđenog na smrt zbog ubistva Habibe Vehabović, poslednja nada je da obori Krivični zakon Vojvodine zbog nesaglasnosti sa jugoslovenskim.

* * *

Na periferiji sam Novog Sada, ispred nove zatvorske zgrade. Otvaraju se električna vrata izlaze dvojica dimničara.

— Otkud odžačari u zatvoru?

— Možda nosimo sreću — odgovara jedan od njih.

U zatvoru je toplo iako je januar, ali osuđeniku oko srca — hladno.

Ilija Živković iz sela Kusatka, sada star pedeset godina, osuđen na smrtnu kaznu za ubistvo nevenčane žene Habibe Vehabović, u zatvoru u Novom Sadu je već osam godina.

Smrtna presuda od suda mu je dolazila prvi, drugi put... Posle toliko godina provedenih u zatvoru Ilija se žalio na nesaglasnosti Krivičnog zakona Vojvodine sa Krivičnim zakonom Jugoslavije i Ustavom Jugoslavije.

»Tražim da se oceni ustavnost i zakonitost odredbe člana 28. stav 3. KZ Vojvodine, na osnovu koje sam osuđen na smrt, jer ta odredba ne može da znači kvalifikovani oblik ubistva, nego samo sticaj i povrat krivičnih dela.

Utvrđivanje kazne za sticanje i povrat krivičnih dela Ustavom je dato u nadležnost Federacije i Federacija je ta svoja ovlašćenja izvršila, jer je u KZ Jugoslavije propisan postupak utvrđivanja i odmeravanja kazne za sticaj i povrat. Zato smatram da je Pokrajina, propisujući smrtnu kaznu u članu 28. stav 3. KZ Vojvodine, prekoračila svoja ovlašćenja i zašla u nadležnost Federacije, jer je na drugačiji način propisala kaznu za sticaj i povrat nego što je to propisano u KZ Jugoslavije. Zato smatram da je odredba nezakonita...«

* * *

Davljenik se i za slamku hvata. Ilija Živković za zakon. ..

Za naš susret pripremio je propise, zakone, odluke...

— Šta kažu propisi — pitam Iliju.

Pružila mi papire, ali je spreman i da, ako treba, citira...

— Evo vam, pročitajte, jer sada baš ne vidim najbolje... Vid mi oslabio... Šest godina, sa prekidima, bio sam pod svetlom, sijalicom, za vreme istrage i kad sam bio osuđen na smrt... Sada ne mogu dobro da čitam.

Proseca glava vraća se u detinjstvo:

— Kad sam bio mali, pio sam sodu; stric mi je pričao da sam uzeo bocu sa rastvorenim kamenom sodom, koju je strina upotrebljavala za pranje rublja... Bio sam najmlađe dete, kažu bujne mašte i radoznalo. Kao đak bio sam disciplinovan — petica iz vladanja, ostale ocene četvorke, trojke i devojke. Radio sam kao pružni radnik u Smederevskoj Palanci, kasnije u Kusatku, bio sam dobar, ljudi su me voleli. Hteo sam da idem dalje — da se zaposlim u »Goši«. Čekao sam. A onda, mladost — mi se u Kusatku ženimo mladi — ja sam se oženio u 19. godini. Oni imućniji momci mogli su da uzmu devojku iz gazdieske kuće... Ja sam voleo jednu iz našeg sela, i ona mne, bila je iz sirotinjske porodice, njeni roditelji su me voleli. Moj stric je bio ugle-

dan čovek u selu, a otac nepismen, pa je slušao reč strica... »Ako uzmeš Veru, vodi je u vojsku«, rekao mi je otac strogo... Oženio sam se kasnije Dušankom, starijom od mene četiri godine. Svadba, veselje gostiju i roditelja, ali je ja nisam voleo. Ona je bila iz gazdkiske kuće, ali nekako hladna... Dan po dan, ja sam tražio da se rastanemo, ona je mene sve više volela. Bila je ljubomorna, onda sam ja otišao u vojsku... Da ne pričam sve.

— S njom ste imali dete?

— Rastali smo se i ja sam otišao u zatvor.

— Zbog ubistva svog deteta?

— Jeste... po Krivičnom zakonu 135. stav 2.

— Vi ste svoje dete bacili u bunar — nameće se neprijatno pitanje zbog čega je Ilija prvi put osuđen...

— Ja sam osuđen po Krivičnom zakonu 135. stav 2... Delo sam priznao, kaznu izdržao i ne bih o tom govorio... Bio sam osuđen na petnaest godina, tri godine ranije sam uslovno pušten iz zatvora.

•k "k *

U knjizi »Reč ima odbrana«, između dvadeset beogradskih advokata, godine 1966. upisano je ime advokata Miladina Jovanovića koji je branio Slobodu Vasiljević iz sela Kusadak. Ona je bila optužena da je iz niskih pobuda, da bi sa Ilijom Živkovićem iz Kusatka mogla nesmetano da stupi u vanbračnu zajednicu, lišila života svoje dete — dvogodišnju ćerku Snežanu Stankovic, tako što je devojčicu bacila u dubok bunar, u voćnjaku do dvorišta svoje kuće, u selu Kusatku, pa da je usled utopljenja došlo do smrti pokojne Snežane, te da je time počinila krivično delo ubistva iz niskih pobuda iz člana 135. stav 2. tačka 3. Kaznenog zakona.

U početku se sudilo zajedno Slobodi i Iliji, optuženom i docnije osuđenom za ubistvo svog deteta.

Prvo suđenje u Okružnom sudu u Smederevu. Sloboda i Ilija su osuđeni na smrt — svako za ubistvo svog deteta. Vrhovni sud Srbije je potvrdio presudu, ali Vrhovni sud Jugoslavije ukida presudu i nalaže novi pretres.

Drugo suđenje. Tužilac proširuje optužnicu prema Slobodi, i pored ranije optužbe za ubistvo deteta, tereti je što je podstrekavala Iliju da on ubije svoje dete. U izmenjenom veću doneta je presuda: Sloboda i Ilija osuđuju se na smrt streljanjem. Sloboda je oslobođena za krivično delo podstrekavanja.

Oboje se žale. Vrhovni sud Srbije potvrđuje presudu za Iliju, a za Slobodu ukida, naredivši prethodno ekshumaciju leša i toksikološku analizu. Ilija se žali na presudu Vrhovnog suda Srbije samo u pogledu kazne, tražeći da se smrtna kazna zameni vremenskom. Vrhovni sud uvažava njegovu žalbu.

Treće suđenje samo Slobodi. Okružni sud u Smederevu ponovo je osuđuje na smrt. Sledi žalba. Novi pretres pred Vrhovnim sudom povodom žalbe. Doneta je oslobađajuća presuda...

* * *

Nijedan dokaz, nijedna okolnost ne govore sa sigurnošću o tome na koji je način nastupila smrt Slobodinog deteta i koji je uzrok smrti. Da li je smrt nastupila u bari ili docnije, nije jasno...

Posle vađenja iz bare, dete je preneto u Mladenovac. Tamo je doktorka Vera Stanković konstatovala da je telo još toplo i zaključila da je možda u životu. Pokušala je injekcijama da ga povрати u život. Od trenutka vađenja deteta iz bare do dolaska lekaru — prošlo je više od dva sata.

Ako je dete izvađeno iz bare mrtvo, telo je moralo da se ohladi do dolaska lekaru... Nije tako bilo.

Neuki ljudi su dete uvili u čebe i pokrili mu telo i glavu. Postoji mogućnost da je ugušeno na putu za Mladenovac.

Posle četiri godine Sloboda Vasiljević je izašla iz zatvora oslobođena optužbe da je iz niskih pobuda lišila života svoju dvogodišnju ćerku.

— Sloboda je otišla na slobodu, ja sam ostao u zatvoru. U toku izdržavanja kazne u KP domu u Požarevcu upoznao sam jednu ženu, za vreme izlaska u grad. Spasenku...

— Otkud poznanstvo sa ženom za vreme izdržavanja kazne?

— I ona je izdržavala kaznu... Ubila je muža!

Ona mi je rekla da želi da se uda za mene, ja sam je pitao da li može da ima dece... Ona mi je rekla da može da rađa i ja sam nastavio i dalje da se sastajem s njom, i kasnije, kada je izašla iz zatvora, pisala mi je da može da ima dece.

— Zašto je ubila muža?

— Nisam je to nikada pitao... Došla je s mojom majkom kod mene u zatvor... I kada sam ja izašao iz zatvora, nas dvoje smo bili malo kod mene, malo je ona bila kod njenih... Nije mogla da ostane trudna...

Šta ću, kud ću: radio sam na građevini kao zidar, pomagao, jednog dana moj drug mi kaže da poznaje jedinu mladu ženu u Smederevu i da će me s njom upoznati.

Otišao sam s njim u Smederevo da vidim devojkicu. Upoznali smo se. Ona, Habiba, bila je od mene mlađa četrnaest godina, svidela mi se, došla je kod mene u Kulpin, autobusom. Ja sam je sačekao... Došla je da vidi šta imam u kući... Vratio sam je kolima u Smederevo. Kasnije je došla sa ćerkom, vanbračnim detetom. Ja sam prihvatio njeno dete, ali su je njeni očuh i majka ubrzo vratili — zato što sam ja bio u zatvoru. Ona je to znala. Otišla je. Posle nekoliko dana pisala mi je da je pogrešila što me je napustila, što je poslušala majku, i molila me da dođem.

Ja sam otišao da je tražim. Išao sam u Azanju. Nisam je našao.

Habiba Vehabović je u martu godine 1979. nađena na njivi u kukuružištu mrtva! U Kulpinu, nedaleko od Novog Sada.

— Kako su vas osumnjičili za ubistvo?

— Pa, zato što sam ja posećivao Spasenku. Habiba je bila kod mene pa je otišla, dugo je nisam video. Kada su je našli mrtvu, mene su odveli u zatvor. Uhapsili su me u Smederevskoj Palanci. Tukli. Nisam priznao ubistvo jer ga nisam ni učinio. Tada sam još bio pod uslovnom kaznom.

Majka pokojne Habibe me je volela, ona je na sudu rekla da joj je ćerka pričala da ima dobrog muža, da je vole svekar i svekrva, da sam joj kupio suknju i bluzu, haljinu, burmu, da sam bio dobar prema njoj. Habiba je bila dovela svoje dete, ja sam ga prihvatio.

— Kalko je utvrđeno ubistvo?

— Na osnovu dokaznog postupka. Sud je utvrdio krivicu i osudio me na smrt... Ali, ja nisam priznao.

Kada su me uhapsili, svu odeću iz kuće su mi odneli: čarape, sako, cipele, sve što sam imao, i poslali na veštačenje u Beograd i Zagreb. Ali, nisu pronađeni tragovi krvi. Spasenka je izjavila, kad sam išao kod nje u Kulpin autobusom, da sam joj rekao da mi je išla krv iz nosa i da sam nos brisao rukavom mantila... levim... i da sam rukav prao od krvi.

Veštaci su utvrdili da je krv neotklonjiva i od dva pranja, ili posle dva hemijska čišćenja, i može da se dokaže ako su postojali tragovi krvi.

Moja krv i njena, Habibina, nisu iste, ja sam u grupi A, ona ima nultu grupu. I na mojoj odeći nije pronađena čak ni moja krv, jer meni nije curila iz nosa. Niti sam ja to Spasenki rekao.

Mogla je tako i njena odeća da ide na veštačenje. Na sudu je izrečena sumnja: zašto njena odeća nije išla na pregled. .. Možda je i ona ubila, uzeli su samo moju odeću, njenu nisu. Ona je bila starija od ove devojke, jača, ubila je čoveka! Muža!

— Da li ste na sudu, kada su vam pročitali presudu kojom ste osuđeni na smrt, nešto rekli?

— Jesam. Osuđen sam za nešto što nisam učinio... To stoji i u zapisniku: Druže sudija, ja to nisam uradio... Mene su osudili na smrtnu kaznu zato što sam i ranije bio osuđivan. Kad je neko ranije osuđivan, na njega gledaju drugačije. ..

Kao da se koleba da nastavi razgovor... Reči su mu spore.

— Koga sada imate od rodbine?

— Skoro nikoga: otac i majka su umrli, brat bolestan. Dolazi, ali retko. Kada sam prvi put bio osuđen na smrt, otac je prepisao imanje bratu, doduše neveliko, ali se ja ne ljutim što je to uradio.

— Uložili ste žalbu zbog neusaglašenosti pokrajinskog i saveznog zakona?

— Ja se nadam da će biti dobro, da će pobediti pravda. Moj advokat Aleksandar Perduh u Novom Sadu je mnogo

učinio za mene. Ništa mi nije naplatio... Njemu mogu da zahvalim ako pravda pobedi.

— Ako se zakon sprovede.

— Pravda...

— Advokat Aleksandar Perduh brani vas po službenoj dužnosti.

— Meni advokat kaže da je odlukom Ustavnog suda utvrđeno da je presuda kojom sam osuđen na smrt doneta na osnovu zakona koji je protivustavan. Naređeno je Skupštini Vojvodine da svoj zakon iz člana 28. stav 3. KZ u roku od šest meseci usaglasí sa Ustavom Jugoslavije. Po Krivičnom zakonu Jugoslavije taj postupak još traje.

— Da li vam i sada gori svetio noću u zatvoru?

— Ne, više nisam sam u sobi.

— Kako spavate?

— Dobro... Pre neki dan sanjam kako jašem konja na livadi, u selu... Biće nešto brzo, tako mi, seljaci, tumačimo snove. I stvarno, ujutro mi kaže komandir da se spremim, da idem kod očnog lekara, u Novi Sad, da mi daju naočare, da mogu da čitam.

Kasnije, posle obavljenog pregleda, saopšteno mi je da ću dobiti naočare za bolji vid, ali da moram da platim... Ja sam rekao da nemam para, da sam obnevideo u zatvoru ne svojom krivicom, i ne znam da li treba da platim kada sam taj mrak ovde zaradio...

Ali, moram da nosim naočare, da mogu ovde da čitam... Ako budem oslobođen smrtne kazne, posle izlaska Iz zatvora, najveća mi je želja da vidim sunce u prozoru svoje kuće u selu...

ĐORĐE ADAMOVIĆ

»Sudija čita presudu. Ne znam da li ću biti i kako osuđen! Razmišljam, posle toliko vremena provedenog u istražnom zatvoru, na saslušanjima, i sada opet u zatvoru — možda je kraj svemu! Šta li je sud odlučio?

Čita sudija presudu meni i o meni, najednom zastade, svojim recima se obrati svima u sudnici: »Izvinite, moram da sednem, uz sva poštovanja suda kada se presuda čita stojeći, moram da sednem, ne mogu stojeći da pročitam ovu presudu: nije lako čitati presudu čoveku koji se osuđuje na smrt streljanjem!«...

(Osuđenik)

Osuđenik na smrt je nepoverljiv prema svima koji dolaze sa slobode.

Đorđe Adamović je osuđen na smrtnu kaznu zbog ubistva prijatelja i druga sa istim imenom i prezimenom — Đorđa Adamovića, i njegove porodice — žene i dvoje maloletne dece.

Zatvor u Zaječaru je od grada udaljen oko pet kilometara, pored Timoka. Đorđe Doka Adamović već tri godine čeka ovde pomilovanje ili izvršenje smrtne kazne.

Stražar nas, otključavajući metalnu kapiju zatvora, pita: »Da li nosite nešto od hladnog oružja?«

— Ne nosim.

— Naša dužnost je da kontrolišemo svakog ko ulazi u zatvor.

Detektorom za otkrivanje metala i eksploziva osluškuje moje odelo. Zvoni! Iz džepova mi vadi magnetofonske trake. Opet zvuk... I u drugom džepu su magnetofonske trake. Kada je prestao zvuk aparata, ušao sam u zatvor.

Osuđenik Đorđe Adamović je čekao u ćeliji. Skinuli su mu okove, metalni lanac sa ruke. Potišten je, belina zatvorskih zidova mu je na licu. Teško je pitanje za osuđenika na smrt: kako se oseća. Priča kako ga boli stomak, slabo jede i najčešće traži lekarsku pomoć.

— Da li vam rodbina piše, interesuje se za vas?

Ćuti. Pred njim su presude, pisma od žene, nevenčane. Otišla od kuće.

— Bio sam oženjen, nisam više. Imam jedno vanbračno dete, četrnaest godina, u Sloveniji živi, kod bivše tašte.

— Da li sin zna da ste u zatvoru?

— Ne zna. Krijemo. Kad bude punoletan, onda treba da sazna sve o svom ocu... Majka mu je umrla, u Austriji. Neka Austrijanka je udarila vozilom, bila je dvadeset dana u šok-sobi; tada su meni javili, pitali iz Austrije šta da rade: pomoći majci nije bilo, a dete, rekli su, može da se spase. Ja sam odgovorio: »Pa kad je takva situacija, nek' spasavaju dete!« I tako se on rodio, ali je ostao bez majke. Obilazio sam ga, dajem izdržavanje.

— Kako ste dospeli u zatvor?

— To je bilo veliko iznenađenje za mene. Toga dana, pre podne, radio sam, odnosno došao sam na posao u rudnik, u okno. Odmah mi je bilo nešto čudno. Proveo sam u kantini pola sata. Svi su dobili raspored za jamu, a meni poslovođa kaže: »Ti, Dole, da ne ideš unutra, uzmi lopatu i ispred okna da čistiš sneg... 'Oćemo da postavimo parno grejanje ispred okna.« Gledam otvoren prostor, čudi me: gde će da postave parno grejanje, šta će parno grejanje napolju? Na otvorenom prostoru cevi će da popucaju. Meni ni tu nije proradila misao, pa kažem: »Šefe, znate da sam ja bravar, nisam fizikalac, i ne samo bravar, nego jedan od najboljih majstora, a sada čistim sneg!«

Kud god me pošalju ja kvar otklanjam brzo: prvo stanem, pogledam, smislim, i gotovo...

..Dogodilo se, vagoni koji prenose i istresaju rudu, došli do krive šine i dalje ne mogu, šarke na vagonu se odvalile, vise vrata, ne može voz ni napred ni nazad. Zaglavili se s jedne strane prazni, s druge strane puni vagoni, ne može da se istovari ruda. Meni nadzornik kaže: »Dole, ima dole neki problem, vidi šta je, povedi još nekog.«

Neću nikoga da povedem zato što prvo hoću da vidim koji mi alat treba. Sidem u jamu, vidim da meni niko nije potreban da pomogne, tu je mašinovođa, rudar; ja uzmem sajlu pa se spustim do vagona, zakačim sajlom vagon i kažem mašinovođi da pola metra krene napred. Kako on krene, ja kranom povučem vagon a ujedno dižem patos vagona, tako vagon legne i ruda ispada iz vagona... I vagoni sa rudom saobraćaju; za deset minuta sam normalizovao proizvodnju.

Nadzornik me gleda začuđeno: »Kako, bre, gotovo, oni dole ceo sat su se mučili da otklone kvar.« I on interfonom proveri i onda kaže: »Dole, svaka ti čast!«

Čistim ja sneg, tako jedan sat, napolju hladno, pa ja odem u radionicu, naslonim leđa na radijator, gledam zamišljeno. Zašto mene, dobrog majstora, teraju da čistim sneg? To je meni bilo u glavi, opet izadjem, čistim sneg, pa opet se setim. Ovde ne može parno grejanje da bude, tu

ulaze kamioni, to je ulaz... Vidim ja inženjera: »Šefe, jesam li ja lopatar ili bravar?«

»Šta ti fali«, kaže on.

»Nemojte da me naterate da sad odem u kupatilo da se presvučem i da više nikad ne dođem kod vas na posao. Bravare traže u celoj Jugoslaviji, posle ćete da kukate za mnom.«

»Nemoj na to da gledaš«, kaže inženjer...

Ja ućutim... Oko 11 sati — imao sam svoje ekspres-lonče za kafu — skuvam kafu da ne bih zadremao, a poslovođa kaže: »Skuvaj i meni jednu.« I oni negde čuli za ubistvo porodice Đorđa Adamovića, supruge, sina i ćerke. Poslovođa mene pita: »Poznajesh li Čosu?« »Poznajem«, kažem. »Onog golubara?« »Poznajem, kako da ne, i ja sam golubar!« »Poginuo!« »Kako poginuo?« »Poginuli svi njegovi, porodica!«

A ja sam prethodne večeri negde oko pola pet bio kod Čose, tako smo ga zvali... Vreme nije važno — pola šest, pola sedam, pa neka bude i do pola osam, išao sam za skriptu, trebalo je da polažemo za sudije golubare. Zadržao sam se toliko, za pola cigarete; samo nas dvojica nismo položili taj sudijski ispit. Čosa mi kaže: »Što ti skripta nije dao Gaja Rus?« »Rekao mi je da nema.« »Laže«, kaže Čosa i nešto opsova Gaji. »Naći ćemo skriptu na drugom mestu i za mene i za tebe.«

Kada sam polazio iz čosine kuće ostao je njegov kum, žena je držala dete, od tada ga više nisam ni video.

Izašlo bilo novo pravilo da svaki golubar na nogu goluba mora da stavi metalni prsten, na prstenu oznaku YU, broj 62, to je Bor, to je naša šifra, broj 25, to sam ja, vlasnik goluba, i godinu kada se taj golub izlegao. To je obavezno za takmičenje golubova u letenju, sudija odobrava let. Takmičenje. Kao vlasnik golubar moram da polažem sudijski ispit, inače ne mogu da se takmičim. Zeleli smo da se spremimo za takmičenje, da idemo u Negotin da polažemo taj ispit, jedino Čosa i ja nismo polagali.

Tako sam ja izašao iz njegove kuće i više ga nisam video. I nisam verovao da se to dogodilo. Da je Čosa mrtav,

i njegova porodica... Uveče sam bio kod njega, sve sam ih video, a sada najedanput nastradali.

— I niste položili ispit za sudiju golubara?

— Nisam, uhapšen sam!... Uopšte nisam verovao da se sve to dogodilo. Izašao sam još jedanput da očistim sneg. Kada sam završio, kažu mi da uzmem motku i oborim led sa strehe radionice da nekom ne padne na glavu. Razmišljam: šta je ovo sa mnom danas, zašto mene teraju da obaram led. Vratim se u radionicu i sednem, kad onaj Grica, metalostrugar, ide unazad, ovaiko drži ruke ispred sebe i viče: »Ubili Cosu!« Ja ga gledam, koleiga mi je s posla, a ovako se izživljava, voli malo da popije. Kažem mu: »Šta je, bre, ti nisi normalan čovek!« On ćuti. I on je posle bio meni svedok. Rekao je da sam bio zamišljen i da sam gledao u jednu tačku.

Čudno mi je zašto nisam sišao u jamu.

Oko podne dva radnika, varilac i bravar, doneli pečenu jagnjetinu i pitaju mene da li imam nož. »Nemam«... Imao sam jedno parče metala od testere koja se odvojila i odem na brusilicu, obradim, napravim nož u obliku polumeseca. Izbrusim ga na mašini, napravim rez i onda praškom za ruke operem nož, pošto točilo može da bude i zagađeno. »Evo, ovim se poslužite!«, kažem onoj dvojici.

Oni seku meso i mene nude, a ja odbijem jer sam već jeo. Kasnije sam taj nož stavio u džep, u bundu. Spremao sam se da idem u kupatilo, kad dođe jedan tehničar i pozva me. Ja pogledam — na ulazu dva milicionera. Mladi. »Tražite ovi.« Šta je bilo«, pitam. »Moraš da pođeš s nama u SUP!« »Zašto?« »Ne znam, moraš da pođeš!« »Je l' imate vi šaru«, pitam milicionere. Oni kažu: »Nemamo!« Ja im kažem: »Ko vas jebe.« Tako sam rekao. »Nismo mi badava došli«, kažu.

A ja znam da sam u pravu, kada nemaju nalog ne mogu da me diraju... »Šta vi mislite«, kažem ja njima, »da ja ne poznajem zakon... Nemoj da do'vatim neko gvožđe da vas sad iscepam, šta me maltretirate?«

Milicioneri ućutaše. Jednog poznajem. »Hajde, Dole«, kaže. »Ma ko vas jebe.« Pođem u kupatilo. Kako ja idem, oni za mnom. Radnici gledaju. Ja se našalim sa ženom iz lamparije, ona ćuti... Ona puni nama akumulatorske lampe na

šlemu koji nosimo da bismo mogli da vidimo u mraku. Počnem da svlačim radno odelo. Milicioner mi kaže: »Nemoj da se svlačiš, treba da ideš s nama u SUP. 'Ajde, vratićeš se za dva sata.« Ja pogledam onog jednog, on mi pokazuje glavom da krenem. 'Ajde da idem, i on je golubar. I u radnom odelu, sa šlemom na glavi, u čizmama i bundi, pođem.

U SUP-u, u kancelariji, trojica inspektora, poznajem ih. Bili su milicioneri, pa su završili za inspektore. Jedan od njih mi kaže: »Svlači se!« »Kako da se svlačim? Sve?« »Sve.« ..Skinem čizme, čarape, pantalone, gaće, skroz go...

»Pruži ruke, digni, okreni leđa«, kaže inspektor. Gleda me: »Obuci se!« Ništa mi više nije rekao. A zatim, kaže milicioneru da me vode u podrum. »Dole u podrum da me bijete? Pre svega, niste mi rekli zašto ste me doveli.« »Reći ćemo ti.«

Jedan od milicionera mi kaže da izvadim sve što imam u džepovima. Hoće da me zatvore ovde u podrumu. »Koga, bre, da zatvorite?« »Tebe!« Ja kažem: »Slušaj, bre, znaš da imam nož, nemoj da se ponašaš tako, plus sam sav kilav, ceo dan sam na poslu, tamo me maltretiraju, i vi mi ovde ne kažete u čemu je stvar, o čemu se radi!« Ja izvadim onu kosturu, nož nema korice, onaj što sam ranije davao da seku meso. »Šta misliš, da se ja iznerviram«, kažem milicioneru, »da te munem, šta bi radio?«

Milicioner, kad vide u kakvoj situaciji se nalazi, reče: »Ubij me!« »Nemam razloga da te ubijem.« A posebno sam bio kivan na njega odranije: jedna moja komšinica se otrovala zbog njega; bio joj je on kao ljubavnik, onaj moj drug dobar zemljak sa sela oženjen s njom nije imao spermu kako treba i nisu imali dece.

Međutim ovaj je »opalio«, ona ostala u drugom stanju.

Muž pita: »Od koga si ostala u drugom stanju?«

Ona mu prizna... i popije kiselinu!

I to sam ja sve znao — njen muž mi je bio komšija sa sela i mi smo mu namestili: moja majka i otac, rekli smo za ovu suetku da je dobra, sredili da se uzmu...

I zbog toga sam ja bio kivan na ovog milicionera, rekao sam mu: »Nisam ti ja S... znaš šta si napravio da moj zemljak ostane bez žene...« On pocrvene i ode...

Iz podruma vidim moje drugove golubare u hodniku SUP-a. »Zašto ste došli«, pitam. »Sve su nas zvali koji smo imali posla s njim poslednjih dan-dva.« »S kim?« »Sa Ćosom!« Ja ih pitam da li je stvarno ovo što se priča. »Jeste«, kažu moji drugovi. Izađe jedan milicioner, onako malo se razbesneo, sa zamenikom načelnika SUP-a:

»Je l', bre, šta se ti mangupiraš? Nećeš da ideš u podrum... Pretiš ovom milicioneru... Nemoj da te prebijem kao mačku!« Ja skinem šlem i bacim ga na beton: »Ako imaš nešto, skini tu šapku. Ima da se s tobom igram k'o mačka s mišem!« Umiriše me inspektori SUP-a: »Ajde, idi dole, tako je naređeno, pa ćemo da vidimo.« »Da idem dole... Dole nema prozora... Da me bijete?« »Niko neće da te pipne«, kaže inspektor.

Ja odem u podrum, stvarno, niko me ne dira. Oko pola noći odvedoše me u jednu kancelariju. Tu, naš inspektor i još jedan iz Beograda. Inspektor iz Bora me pita: Dole, gde si se kretao ova poslednja dva dana?« »Nema problema, gde se budem setio, ja ću da kažem. To je bila Nova godina, malo sam bio popio, ako zaboravim, ali znam.« I ja ispričam ukratko sve čega sam se setio. Neka mesta sam zaboravio. To je bila poseta u komšiluku, čestitanje Nove godine kod nekog molera. Oni su proverili, a i ja se setim: »Jesam, i kod njega sam bio«, kažem. Veli mi inspektor: »Svući se.« Svučem se go. Šta je to sad, razmišljam. Onaj inspektor iz Beograda udari me palicom po stomaku, ja izgubim vazduh, savijem se na jednu ruku, zatim se povratim, a on ponovo palicom po meni.

Obratim se inspektoru iz Bora: »Je l' se ovako razgovara sa čovekom?« I razmišljam: ako ovaj inspektor nastavi, uhvatiću palicu pa ću da ga tresnem i gotovo.

Ostaviše me. »Da se obučem«, pitam. Onaj inspektor iz Beograda kaže: »Ne, nemoj da se oblačiš, 'ajde ovamo.« Vode me, ja go skroz idem kroz hodnik, januar mesec, hladan beton, bos, pitam: »Kuda idem ovakav?« »Sad ćeš da vidiš«, kaže inspektor... Ulazim u laboratoriju — epruvete neke, na vešalici svoj sivi kaput poznam; istražni sudija drži neku iglu sve tanju i tanju prema vrhu i kako kaput visi on nešto pipa, a pošto sam ja naglo ušao, nije me čuo, stavio iglu sebi iza leđa. Vidim svoj veš. Kako to, bio je kod

kuće, a sad ovde. Ćutim, zatim me odvođe na snimanje, lepo postupaju sa mnom. Slikaju me golog, okrenutog leđima, dopola. Uzimaju otiske s jednog prsta, drugog, sve do petog, a zatim drugu ruku, celu šaku... Pregledaju zube, a onda me vratiše da se obučem. Rekli su mi da ostavim bundu i čizme.

»Hoćeš li da pričaš?« »Ne znam šta da pričam«, kažem.

Inspektor, onaj iz Bora, donese mi kafu, sipa. »Uzmi«, kaže. »Da uzmem... A šta si mi stavio u kafu?« »Pa jesi li video da je kafa iz jedne džezve?« »'Ajde, probaj prvo ti«, kažem mu ja.

Inspektor proba kafu, a onda i ja popijem. Malo dođem sebi... Potom mi daje hartiju i kaže: »Piši sve što znaš.« »Pojma nemam«, kažem, »kad bih znao sigurno bih rekao...«

Ćosa mi je bio prijatelj, njegov brat me je upoznao sa ženom kojom sam se oženio. I kad sam pre osam godina bio u zatvoru, govorio sam ženi da može da ide samo u njegovu kuću i kod jednog mesara, to su ljudi kako treba.

— Jesu li tražili od vas da pišete nešto konkretno?

— Ne... Pokojnika niko ne pominje... Ja sam se sada uverio da se to sve dogodilo, video sam svoje drugove, Ćosinog kuma u SUP-u. Slika mi je jasnija, njima sam poverovao da se sve to desilo.

Kucaju mi prijavu, nisam poneo naočare, ali stojim iza inspektora, gledam: krupna slova, razaznajem, pitam: »Je l' smeta što gledam?«

»Ne smeta«, odgovara on.

Kad ja vidim: Đorđe K. Adamović — to je onaj pokojni Ćosa, a ja sam Đorđe N. Adamović — piše: član 47... To je ubistvo... Kad ovaj stavi moje ime i prezime, ja kažem: »Zašto si stavio moje ime i prezime... Dobro, neću da ti se mešam.« Izmaknem se, a inspektor, kad je završio, udari pečat. »Ovo je za tebe«, veli. Ja gledam onaj papir i na četiri dela: cap, cap, cap! Iscepam ga i kažem: »Ovo je za tebe«, i ostavim mu tu hartiju. Inspektor sleže ramenima i izađe, a ja nastavim da šetam.

Dode zamenik načelnika i pita: »Šta ima novo?«

»Oću da izjavim žalbu na ovo što su mi pisali, a evo vam kusur«, pokazujem na iscepanu hartiju... Oni mi dadoše

koverat, plavi, i parče hartije. Ja napišem da sa tim nemam veze, da nisam upoznat ni najmanje, i molim da me puste iz pritvora. Koverat sam zalepio da ne mogu da čitaju, napisao sam da su me tukli i dao ga lično zameniku načelnika.

Posle su me odveli u podrum, u ćeliju, i kako sam otišao dole, u tri ćebeta sam se zavio i zaspao kao zaklan.

Oko pola noći me probudiše i odvedoše u zaječarski zatvor. Ovde sam ostao šest meseci, sve do suđenja. Za to vreme išao sam i na posmatranje. Na moju žalbu da me puste iz pritvora odgovorili su da treba da idem na posmatranje, a posle toga će se doneti odluka: 63 dana sam bio na posmatranju!

— Šta su vas pitali, da li se sećate?

— Kako da ne. Pitali su me u vezi sa ženom, školom, detinjstvom, vojskom... Da li se sećam Niša kada sam bio u zatvoru. Onda, neka pitanja: da li volim žene sa malim ili velikim dojkama... Postavili su jednu medicinsku sestru sa malim dojkama, plavu, a drugu sa velikim... Ova druga je sekretarica kod psihijatra. Vidi se da su joj sise veštačke. Ja kažem, više u sebi, odakle joj ovakve sise odjedanput kad ima normalne.

— Otkud znate kako je ranije izgledala?

— Video sam kad sam došao na posmatranje... Ima prozor iznad vrata gde sam bio, ja se popnem na orman i ovu drugu, kad ide u klozet, gledam. Video sam kako koja izgleda. Kad posle ono ovako. Ja sam to uočio.

Doktor me pita: »Koje žene voliš, crne ili plave?«

U kancelariji jedna crna, druga plava, a meni sine kliker, pa kažem: »Volim crnomanjaste.«

»Ovakvu?«, kaže lekar pokazujući na devojkju.

»Ne, ona je veštačka, ofarbana.«

»Sa velikim dojkama?«

»Ne baš toliko velike, ali volim velike.«

»A male ne voliš?«... I samo što sam to rekao, a one dve kažu: »Doktore, jesmo li vam još potrebne?«

»Niste, hvala na saradnji«, kaže doktor.

Odmah sam zsnao da je neka mućka... Posmatraju me da li ću ja da se stidim u vezi s dojkama. Ispitivali su me da vide da li sam normalan.

- Jeste li često odlazili kod Ćose?
- Čestitao sam mu Novu godinu, a on je 3. januara nađen mrtav sa porodicom. Bili smo prijatelji. Poklonio mi je dva goluba da budemo najbolji golubari. Ja sam kod nje-ga dolazio na ručak i često govorio zašto i on nekad ne dođe kod mene, sa ženom.
- On je kod vas dolazio?
- Jeste.
- U vezi s golubovima?
- Da. I ovako.
- Sa ženom i decom?
- Sa ženom nije. Sam je dolazio, ali ja mu kažem: »Koliko puta ja dođem na ručak kod tebe, 'ajde, dođi i ti kod mene.« A on meni: »Ima vremena!«
- Na sudu se niste branili, ćutali ste.
- Da, ćutao sam.

* * *

Okružni sud u Zaječaru oglasio je krivim Đorđa N. Adamovića zato što je u noći između 2. i 3. januara 1985. godine, u vremenu između 23 i 24 časa, u stanu u Boru, na podmukao način lišio života Đorđa Adamovića, radnika iz Bora, njegovu suprugu Miroslavu, tehničara, i njihovo dvoje maloletne dece — devetoipogodišnjeg Sašu i sedmoipogodiš-nju Anetu. Neopaženo je ušao u njihov stan na kome ulazna vrata nisu bila zaključana, prišao ležaju gde je spavao Đorđe Adamović i, iskoristivši njegovu bespomoćnost i nemogućnost da se brani, a znajući da nije ni očekivao napad, udario ga više puta u predelu glave i grudi neidentifikovanim gvozde-nim predmetom, nanevši mu smrtonosne povrede.

Zatim je ušao u prostoriju u kojoj se nalazila Miroslava Adamović, supruga, prišao joj i neidentifikovanim gvozdenim predmetom više puta je udario u predelu glave nanevši joj smrtonosne povrede.

Potom je prišao maloletnom Saši koji je spavao u istoj prostoriji i istim gvozdenim predmetom više puta ga udario

u predelu glave nanevši mu smrtonosne povrede, a zatim je prišao ležaju u kojem je spavala maloletna Aneta i nad njom izvršio obljubu, a zatim je sečivom noža udario u predelu grudi nanevši joj ubodnu ranu.

Đorđe Adamović je osuđen na smrtnu kaznu!

U stanu optuženog radnici SUP-a su pronašli i jednu papirnu maramicu sa tragovima krvi.

Prema nalazu i mišljenju veštaka, na toj maramici na dva mesta ostali su tragovi krvi ljudskog porekla, koja najverovatnije pripada krvnoj grupi »0«. Na osnovu analize i mišljenja veštaka utvrđeno je da krv pokojne porodice Adamović pripada krvnoj grupi »0«. Saopšteno je da optuženi Đorđe Adamović ima krvnu grupu »A«.

Tragovi krvi ljudskog porekla pronađeni su i na dva noža optuženog: na jednom nožu ručno izrađenom od lista testere sa plavo obojenim rukohvatom i na perorezu sa žutim koricama. Sud je zaključio da je optuženi u kritično vreme kod sebe imao oba noža.

Tragovi krvi ljudskog porekla na zimskom kaputu optuženog i njegovim čizmama, u sklopu ostalih dokaza, takođe nesumnjivo ukazuju na to da je optuženi počinio krivično delo.

Vrhovni sud Srbije odbio je žalbu optuženog i presuda Okružnog suda u Zaječaru je potvrđena. Đorđe Adamović je oglašen krivim i osuđen na smrtnu kaznu.

— Jeste li se umorili?...

— Nisam. Ja sam ovde oguglao, razboleo se. Pored ostalih bolesti imam oboljenje usnog živca. Stavili su mi bubu u uho, živu! Znao kako to boli, ona udara u bubnu opnu i sada mi uvo zuji, svrbi me u sredini glave i zato nosim ovaj nokat na malom prstu.

— Da niste vi to sanjali?

— Nisam sanjao, izvadio sam kasnije bubu iz uha. Prepolovljenu.

k -k -k

Ustao sam. On je i dalje sedeo i pušio. Ruke su mu podrhtavale. Da li se umorio?... I dalje je sedeo kao da je hteo da još ostane s nekim, da čuti.

Pozvao sam stražara i rekao mu da hoću da izađem iz zatvora. Stražar je prišao i osuđeniku stavio okove na ruke.

* * *

Tri meseca kasnije Đorđe Adamović je umro u zatvoru. Odbijao je hranu: nije hteo da bude osuđenik na smrt...

VOJISLAV RAJČIĆ POŽAREVAC

Zatvor u Zaječaru.

Novembar 1980.

Zgrada na kraju grada, pored reke, ispod drvoreda koji zaklanja sunce i zaustavlja vetrove. Sve je mirno i tiho.

Samica. Beli zidovi, namešten krevet, nikakvih predmeta koji mogu da ukažu na porodično poreklo osuđenika. Ponekad samo, da ne bi bili sami, osuđenici stave fotografiju onoga koga najviše vole. Najčešće fotografiju svoje dece. Napuštajući samicu, fotografiju opet vraćaju u kofer, da deca ne bi ostala sama.

Vojislav Rajčić sedi na krevetu. Ruke drži ispred sebe.

Stoji upravnik, stoji stražar... Ćutimo. Sedam na krevet pored osuđenika. Nikako da postavim pitanje, da započnem razgovor.

— Ne mogu ovako — kažem upravniku i stražaru.

Osuđenik podiže glavu i svojim sitnim, zelenim očima šezdesetogodišnjaka pogleda u mene.

— Ne mogu dok je okovan...

Upravnik zatvora je razumeo. Okrenuo se stražaru:

— Skini mu okove.

Posmatram osuđenika na smrt dok mu skidaju okove. Gleda odsutno, a kada mu skinuše lance s ruku, nekako se opusti i vidim čoveka sa dva lica: jedno je sa okovima, a drugo bez okova.

— Kako se oseća okovan čovek?

— Teško... Najgore mi je noću. Ne mogu da se okrenem, da se počešem. I stalno razmišljam kada će da dođe taj dan: samo o tome mislim. Da me izvedu i gotovo. Zamišljam taj dan kada će da me streljaju, da kažem otvoreno. Kad god se iznenada otvore vrata, pomislim: stiglo je saopštenje za izvršenje...

— Da zapalimo cigaretu?

— Može.

— Koliko pušite dnevno?

— Dozvoljeno mi je da pušim koliko hoću. Sada pušim malo više, počeo je da me boli zub. Noćas me probudio, pa sada češće pripalim.

— Jeste li rekli stražaru da vas boli zub?

— Nisam. Nisu to jaki bolovi, može da se izdrži. Zato izbegavam šetnju u zatvorskom krugu. Šetnja mi smeta i zbog astme. Vazduh me guši.

Osuđeniku na smrt smeta vazduh. Tako se, valjda, oseća čovek koji treba da bude streljan. Kako ga to pitati kad i pitanjem počinje ubijanje. Ipak...

— Danas treba žena da mi dođe u posetu. Nema je. Nema ni sina, ni ćerke. Možda ne mogu da ostave posao. Za ženu je dolazak naporan. Ja to i razumem, nepismena žena se teško odlučuje na ovaiko dalek put. Da bar javi da neće da dođe, da se ne nadam.

— Kako da se javi kad je nepismena?

— Pa i ja sam nepismen. Ali, to ne smeta. Žena mi je pisala i pismo. Kaže da sam je izneverio što joj sve o sebi nisam rekao, a da sam joj rekao ne bi se udala za mene. Bolje da si crk'o, nego što si to uradio. Stražar mi je čitao pismo. Drugi je pisao, ali njene reči.

— Jeste li joj odgovorili?

— Šta da joj odgovorim? Pa i ne mora da dođe. Ali kada bi mi sin došao! Valjda nije mogao da ostavi posao. Ćerka, znam, ne može da ostavi kuću i malo dete. Žena mi je jednom bila u poseti. I sin. Žena je više razgovarala sa stražarom nego sa mnom.

Rukama kao da hoće da zaustavi bol zuba. Vreme odmiče. Osuđenici nemaju pravo da nose sat. Osuđeni na smrt, pogotovu. Vreme je ovde dnevni obrok, ustajanje, spavanje.

Zatvorski časovnik je sada pokazivao ručak.
Požarevac ustaje. Odvode ga u trpezariju.

Podne. U kancelariji upravnika
zatvora Dragiše Miloševića.

Na stolu dosije Vojislava Rajčica Požarevca. Okončan. Knjiga od nekoliko stotina stranica o zločinima i životu čoveka koji je trideset šest godina prikriven tinjao ispod toli-kih smrti. Album strašne prošlosti sa 49 slika zaklanih ljudi.

Razmišljam o tim rukama koje sada hoće da opipaju bol zuba. O tome, kako gledajući u njih, Požarevac mirno i jednostavno o svemu govori.

Osuđenik na smrt više nema šta da prikrije.

Ipak.

Osuđenik na smrt je spreman na sve. Kada sam jednom razgovarao sa takvim osuđenikom, rekao mi je: »Dok me je stražar čuvao, razmišljao sam da ga ubijem. Ubistvo stražara produžilo bi mi život makar dva, tri meseca. Moralo bi da mi se sudi za ubistvo.«

— Kada su doveli Požarevca — kaže upravnik Dragiša Milošević — o njemu smo sve znali. Pojačali smo nadzor, jer osuđenika kao što je Požarevac dosad nismo imali. Te noći, kad sam otišao kući, sanjam kako Požarevac beži iz zatvora. Lepo gledam kako otključava samicu, izlazi i počinje da beži. Ja rukom na pištolj, nanišanim, povučem oroz — ništa... Neće pištolj da opali. Dobro, stići ću ga, mislim, potrčim, noge ni da se pomere. On se sve više udaljava. Vidim da će da mi pobegne. Onda ja vifcnem straži: »Pobeže nam osuđenik!« Iz sveg glasa. To me je valjda i probudilo. Bio sam u goloj vodi. Nisam mogao odmah da se priberem: znate kako je, takvog osuđenika kao što je Požarevac do sada nismo čuvali.

Prelistavam dosije: Vojislav Rajčić je rođen 17. juna 1921. godine u Podunavcu, kod Vrnjačke Banje, od oca Živana i majke Nikolette. Penzionisani je radnik Preduzeća za puteve u Kruševcu.

Za ovim podacima zabeleženim u svega dva-tri reda, Služba državne bezbednosti tragala je punih trideset šest godina.

U POTRAZI ZA POŽAREVCOM

Živi su, po sećanju, opisivali lik golobradog mladića koji je kiao po Krajini. Godine su prolazile, a lik se menjao, istraga je postajala sve teža.

Inspektori Državne bezbednosti koji su za Vojislavom Rajčićem Požarevcem uporno tragali, sa manjim ili većim uspehom, još u početku istrage zaključili su da se iza pseudonima Požarevac krije lice koje potiče iz istoimenog mesta. Ipak, istraga nije davala nikakve rezultate.

U Odeljenju Službe državne bezbednosti u Zaječaru raspolagali su podatkom da je za vreme rata nepoznati pripadnik crne trojke zaklao sudiju Jakšu Saveljića iz Salaša i trgovca Šarića iz Beograda. Podatak još nije pouzdano ukazivao na mogućeg izvršioca zločina. O tome načelnik Odeljenja Spasoje Paja Bogdanović kaže:

— Godine 1978. odlučili smo da ovaj podatak provcimo. Grupa operativaca je počela istragu: čitanje spisa arhive Službe državne bezbednosti od 1945, 1946, 1947, kada je Služba državne bezbednosti, odnosno tadašnja OZNA, radila na otkrivanju izvršilaca teških krivičnih dela iz vremena rata. .. Vreme je prolazilo. Dobili smo podatak, ime i prezime čoveka za koga se takođe pretpostavljalo da je mogući izvršilac zločina u Timočkoj krajini. Jedan od inspektora otišao je u Donji Milanovac, ali posle tri dana rada javio je da to ime ne postoji u knjigama rođenih u Donjem Milanovcu.

Inspektori su obišli sela u kojima su harale četničke trojke. Zabeležena je još jedna izjava građana očevidaca iz vremena rata da je neki Požarevac zaklao sudiju Saveljića i trgovca Šarića.

U dokumentaciji Službe državne bezbednosti u Zaječaru Požarevac nije postojao. Prema pseudonimu samo su naslućivali da bi mogao da bude iz okoline Požarevca. Tražili su i pronašli ljude koji su ga — od njegovog dolaska u Negotinsku krajinu, septembra 1942. godine — sretali i viđali. Saznanje je bilo sledeće: mali rastom, suvonjav, izrazito izbočenih kostiju na donjoj vilici.

Prvi put se govori o čoveku sa isturenom donjom vilicom. To nije česta pojava, i veoma je uočljiva. Situaciju olakšava činjenica da nijedan od ranije uhvaćenih članova crnih trojki nije imao takvu vilicu.

— To je bio jedan mogući pravac njegove identifikacije — kažu inspektori. — Kasnije smo saznali da se preziva Rajčić, ali na području Negotinske krajine ima dosta porodica sa tim prezimenom koje nisu u srodstvu s njim. Krenuli smo dalje... Potražili smo ponovo Dušana Verazanovića, bivšeg četnika koji je ranije izjavio: »Ja nisam zaklao sudiju Jakšu Saveljića, ni trgovca Šarića, niti sam ih opljačkao. To je učinio Požarevac.«

Ovaj bivši četnik, tek što je izišao iz zatvora, potvrdio je ono što je zapisano na njegovom prvom saslušanju.

Proverom na terenu, na području Požarevca, koje inače pokriva Odeljenje Službe državne bezbednosti u Smederevu, ustanovljeno je i odgovoreno Odeljenju u Zaječaru da je lice pod imenom Rajčić živelo pre rata u Požarevcu i da mu je posle rata suđeno, i to zbog izdajništva, od strane vojnog suda u Kragujevcu.

Od kraljevačkog Odeljenja Službe državne bezbednosti stigao je izveštaj da u selu Podunavci živi Vojislav Rajčić, ali da je to lojalan građanin, da je borac od 1943. godine, da nema drugih negativnih podataka o njemu osim jednog detalja: imao je neku nezakonitu preprodaju jedne krave.

Za vreme dogovora kako da se dalje vodi istraga, jedan inspektor je rekao da je čovek koji je u ratu ubijao lako mogao u miru ponovo doći u sukob sa zakonom. Predložio je da obidu sve kazneno-popravne domove i pregledaju kartoteke osuđenih lica i onih koji su na izdržavanju kazne. »Ko zna, rekao je, možda naletimo na fotografiju sa navedenim opisom.«

Predlog je prihvaćen.

Trebalo je obići sve kazneno-popravne domove i pregledati hiljade fotografija. A to da postoji lice sa sličnim opisom u nekoj kartoteci — bila je samo pretpostavka.

Posle mesec dana upornog traganja, u Kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici, inspektor je naišao na jednu fotografiju iz 1946. godine. Sa nje je gledalo koščato lice osuđenika kestenjaste kose. Najuočljivija je bila isturenjena donja vilica. Ispod slike je pisalo: »Vojislav Rajčić«. Sledio je tekst o osudi na dvadeset godina zatvora. Priložena je bila i presuda Vojnog suda u Kragujevcu.

Inspektor je gledao fotografiju: bivši vođa četničke crne trojke skriven u zatvoru... Ali gde je taj Vojislav Rajčić? Kako danas izgleda? Da li je još živ? Da li je Vojislav Rajčić zaista Požarevac?

Pronađena fotografija Vojislava Rajčića bila je iz mlađih dana. Građani Salaša, Rgotine i drugih sela Timočke krajine, gde je Požarevac u stvari i vršio ova klanja, vrlo brzo su prepoznali četnika, vođu crne trojke. Odmah su prikupljeni dokazi i izjave očevidaca.

Iz Zaječara su otišle depeše u sve sekretarijate unutrašnjih poslova sa pitanjem da li na njihovoj teritoriji živi Vojislav Rajčić.

Ponovo su teleprinteri u celoj zemlji otkucavali zahtev.

Sekretarijat unutrašnjih poslova iz Vrnjačke Banje je ponovo javio: »Vojislav Rajčić se nalazi na našem terenu. Živi u selu Podunavci...«

— U interesu istrage nije se smela napraviti nijedna greška, kaže Spasoje Paja Bogdanović, načelnik Odeljenja Službe državne bezbednosti. — Imali smo podatke da je Rajčić preprodavao jednu kravu, napravljen je plan da se sa njim ostvari kontakt i da se razgovara samo o toj kravi, da mu se predoči da je to prekršaj, da se na taj način prvo on lično osmotri. Imali smo fotografiju, i s obzirom da se raspolagalo karakterističnim znacima lica, stasa, trebalo je vizuelno proveriti da li je to mogući izvršilac.

Šesnaestog novembra 1979. godine Vukašin Vujanović, pomoćnik načelnika Službe državne bezbednosti u Zaječaru i Lazar Stanojević, načelnik Sektora u Službi državne bezbednosti republičkog SUP-a, otputovali su u selo Podunavci. Prethodno su posetili Sekretarijat unutrašnjih poslova u Vrnjačkoj Banji i objasnili kolegama razloge svog dolaska. Još jednom su proverili dobijene podatke: Vojislav Rajčić, borački staž priznat od 1943, kao borac upisan u hroniku Vrnjačke Banje.

* * *

Kuća Vojislava Rajčića je na osami. Pojavljuje se žena.
— Da li je Vojislav Rajčić kod kuće — pitaju inspektori.

— Otišao je na pijacu. Oterao je kravu da proda — odgovara žena.

Posetioci kreću prema pijaci.

Na pijaci gužva. Kako pronaći Rajčića? Fotografija koju su poneli stara je 25 godina. Po njoj je teško prepoznati Rajčića. Zagledaju svakog čoveka starijeg od pedeset godina. Ali bez uspeha. Vreme je odmicalo i inspektori su odlučili da ga sačekaju pred kućom. Na seoskom putu.

Najzad je naišao čovek: mali, suvonjav, isturena donja vilica... Da li je to Požarevac? Fotografija u džepu, pogled inspektora prikovao za čoveka koji im je u blizini, na nekoliko koraka.

Prišli su mu i predstavili se.

— Vi prodajete stoku na pijaci?

— Prodajem, ali neredovno... — rekao je Vojislav Rajčić. — Ponekad kupim, kad imam para, neko tele, kravu, june, pa oteram na pijacu, prodam, zaradim neki dinar...

— Gde nabavljate stoku?

— U ovom kraju, u ovim selima.

— A gde prodajete?

— Na pijaci.

— Da li ste bili nekad u Timočkoj krajini?

— Mislite, kupovao stoku?

— Prodavao.

— Daleko je to za mene — rekao je Vojislav Rajčić.

— Vi ste imali neki nesporazum, prekršaj oko preprodaje stoke?

— Bilo je to ovde, ali je pred vlastima sve rešeno...

— Inspektor je izvadio fotografiju iz džepa, još jednom spustio pogled na to lice iz mladih dana, a zatim pogledao u Vojislava Rajčića.

— Nikada niste, dakle, bili u Timočkoj krajini?

Vojislav Rajčić se nije zbunio:

— Vi verovatno tražite mog strica Vasilija Rajčića, on je bio zlikovac... Moj stric je za svoja nedela likvidiran 1946. godine u Požarevcu. Što je radio, to je i zaslužio. A ja sam partizan, borac, učesnik rata od 1941.

— Koje brigade?

— Osme muslimanske brigade.

— Kuda ste se 'kretali u ratu — pitao je Lazar Stanojević, jer je znao kretanje partizanskih brigada.

Rajčić je nabrajao mesta i puteve u Bosni. Nagadao je.

— Ko vam je bio komandant u Muslimanskoj brigadi, koji bataljon, koja četa?

Tu je Rajčić počeo da pravi greške. Nije mogao da se seti boraca iz bataljona, ni komandanta. Nabrajao je imena...

— Da nisu to četnička imena?

— četnička? ... Jeste, to su imena četničkih komandanata.

Seli su u kola i krenuli prema Kraljevu. Razgovor je nastavljen u Službi državne bezbednosti. Priznao je da je bio u četnicima, ali da je ljuštio krompir, raspoređivao stražu.

Pritisnut dokazima, priznao je zatim šest ubistava. Tako je lišen slobode i doveden u Zaječar.

Bio je to 16. novembar 1979. godine, a samo dve nedelje kasnije, 1. decembra, trebalo je da primi prvu penziju.

— Završiću tamo gde sam i počeo — rekao je Požarevac.

»ŽAO MI JE STO NISAM UBIO OCA...«

Detinjstvo

Požarevac ne pamti datume, a važnije događaje vezuje za verske praznike. Misli da je rođen drugog dana Vidovdana.

— Odrastao sam sa maćehom, nisam dugo znao da mi to nije majka. Mislio sam da me je ona rodila. Za moga oca je došla kada sam imao dve i po godine. Otac je krio od mene da ta žena nije moja majka. Kada sam pronašao majku, ona mi je ispričala da imam sestru koja me je zvala na svadbu, ali mi otac nije preneo poruku.

Kada se otac razveo od majke, odveo me iz Podunavaca u Požarevac. Na periferiji grada živeli smo otac, maćeha i ja. Otac je kupio malu, trošnu kuću, pokrivenu ćeramidom, jednu sobu i kuhinju. Otac i maćeha se nisu baš najbolje slagali. Često sam slušao svađe.

— Živeli ste teško?

— Spavao sam u štali, nisam znao šta je soba. Imali smo krave i konje. Konja sam zavoleo kao jedno čeljade. Tri godine sam spavao pored njega. Ponekad, krijući od oca, uzjašem konja. Zelja mi je bila da budem džokej. Gledao sam jednom konjičke tike u Požarevcu. Prijavio bih se za džokeja, ali šta sam mogao kad nisam išao u školu. Mislio sam, ako dobro naučim da jašem, jednog dana ću se pojaviti tamo gde se održavaju tike, neka me probaju. Noćima sam tako u štali sanjao trke i konje. Ispod mog kreveta ležala je krmača sa prasićima. Jednog jutra uđe otac u štalu i kaže: »Što ti je lipsao konj?!« Lipsao! Kako lipsao kad je sinoć bio zdrav, ništa mu nisam uradio. Negde oko podne dođe i lekar za konje. On i otac dugo su se zadržali u štali pored mrtvog konja. Lekar kaže: srčana kap. Tada sam prvi put čuo da konj može da lipše od srca. A otac kaže: »Krave, lopata, motika... Na Moravu da vučeš pesak.«

— Tako ste upamtili oca?

— Oca se sećam od svoje sedme godine. Nikada neću da zaboravim kada smo bili na Moravi. Otac tovari pesak iz reke u kante, a meni kaže da okupam krave. Uхватim kravu za rep i krenem preko Morave. Negde na pola reke krava se ritne, ja ispuštih rep — i više se ničega ne sećam... Osvestih se na obali. Neki ljudi, koji su sve to posmatrali, čim su videli da sam potonuo, dozivali su oca, a onda pritrčali i izvadili me iz reke. Otac je i dalje tovario pesak, nije ni prišao...

Prva ljubav. Rat. Salče Todorović

— Zavoleo sam jednu devojk. Video sam je na vašaru. Dopala mi se. Devojke su tada gledale jedince u kući. Hoću da se upoznam s njom: slikam se na vašaru, zbog nje, da joj pošaljem sliku, da joj se prikažem. Lepa slika, istinita za mene, samo ja sam imao tada kratak kaput na vašaru, a fotograf je dopisao mašnu. Ne smeta. Pošaljem ja toj devojci sliku preko nekih poznanika i poručim joj da se vidimo. Dođe ona na vašar i tako se upoznamo. Počesmo da se viđamo... Zaljubio se ja u nju, ali ona počeo kao da me nešto izbegava. Pitam je: imaš li ti nekog drugog?... Čuti ona. Da nisi zaljubljena u

nekoga? Čuti. Počnem ja da je pratim, kad ona s jednim šusterom. Šeta s njim, šeta sa mnom. Tako, mislim... E, nećemo tako. Kažem ja tom šusteru, Salčetu Todoroviću, nasamo: Upamtićeš ti mene.

— A onda?

— Nemci dođoše u selo na motornim biciklima. Ne sme da se izlazi iz dvorišta. Godina 1941, jesen. Ja odem na njivu da berem pasulj, kad naiđoše neki naoružani ljudi, stariji, i jedan mladić s njima: »Nisi li ti — pita jedan od njih — Zivanov?« »Vojo, 'ajde s nama«, kaže mladić i smeje se. Ja ne znam šta da radim. Uhvatiće me onaj luđak, otac, pa će me ubiti. »Ne boj se ništa, kaže taj mladić, ajde ti s nama.«

I krenusmo preko nekih kukuruza, prođosmo pored klanice u Požarevcu, dođosmo u jedno selo, Aleksandrovac Požarevački. Smrklo se. Dugo smo pešaćili. Udosmo u jednu seosku kuću. Unutra oko 20 ljudi. Jedan od njih, ne znam šta je po činu, kaže: »Sedite, odmorite se«. Onda se obrati meni: »Šta ima novo u Požarevcu?« Ja pričam. Kasnije sam saznao da je to komesar Sima Simić, bio je student, učio je školu u Požarevcu. Dadoše mi puškomitraljez.

Napadoše nas dobrovoljci: Šesti požeški odred iz Požarevca. Izdala nas neka žena. Dosta nas zarobiše. Oduzeše nam oružje, prenoćismo u školi, a onda nas sprovedoše u Zabelu, u zatvor.

Dode mi otac u posetu: »Tu ti je mesto. Što si tražio, to si i našao.« Kaže: »Tu će ti biti i grob, iza zatvorskog paviljona.« Nije mi doneo ništa za jelo. Hrana slaba, pasulj, jure se zrna, proja. Tu smo ostali nekoliko dana, dok ne dode kamion. Pravac Požarevac, a zatim presedanje u »maricu« i na Banjicu. Svi koji su bili sa mnom bili su u partizanima.

Otvori se »marica« na Banjici, mi izadosmo, a jedan ljotićevec nas prebroji pa naredi. »Sve u podrum!« Nema kreveta, ćebeta, goli zidovi. Odavde se živ ne izlazi. Počeše saslušavanja, jedan po jedan.

»Ne znam gde sam bio, u partizanima ili četnicima«, kažem ljotićevcu.

— Kako ti se zove komandant?«

— »Ne znam, bio sam dva-tri dana.«

»Jesi li imao oružje?«

»Nisam. Nije bilo dovoljno.«

»Sami ćete vi sebi kopati raku«, reče.

Ostadosmo u podrumu mesec dana. Dodoše Nemci, pročitаше spisak. Ja pitam jednog do mene: »Gde će nas sada voditi?« — »Na streljanje!« — kaže on. »Tu će da nas streljaju.« Dođe jedna ženska obučena u nemačku uniformu i ide od jednog do drugog, pita šta će ovde, a onda svakom, ne čekajući odgovor, udari po jedan šamar: »Dobri ste za sapun«, kaže ova ženska, »samo ste mnogo posni.« »Ko je ovde najpismeniji«, upita ona. Javi se jedan od nas desetorice. »Objavu ćete dobiti i da idete kući, svi ste u jednoj objavi.«

Odelu izgužvana, nikakva, mi neobrijani, isprebijani, krenusmo prema železničkoj stanici. Da bežimo? Kuda? Opet će nas uhvatiti. Na železničkoj stanici priđe mi jedan u šežiru, kaže: »Jeste li svi tu? 'Ajde svi na jednu kartu i pravac Požarevac. Stići ćete po podne. Svi da se prijavite nemačkoj komandaturi.« U vagonu nas čeka drugi čovek. Sedi s nama, priča. Pita mene: »Pušiš li?« — »Pušim kada imam«, kažem. »Kada nema, ne pušim.«

On dade svima po jednu cigaretu. Stigosmo u Požarevac. Ovaj što nas je pratio dovede nas do nemačke komande, predade stražaru i ode. Mi ga ispratismo pogledom.

Uvedoše nas u jednu sobu. Mi se poredali, a jedan u uniformi kaže: »Je l' ćete opet da idete u polje? Je li vam ovo bila sada škola?« — »Nećemo da idemo nigde, kažemo, »je l' nam ovo škola.«

»Svako jutro da se ovde javljate.

»Oćemo«, rekosmo i počesmo da se razilazimo. Svako na svoju stranu. Oni što su iz grada brzo se izgubiše, a ja krenem pešice, četiri kilometra do kuće. Do vašarišta, van grada.

Maćeha sedi u kući i češlja neku vunu. Ružica, sestra, plače.

Dadoše mi parče hleba. Ne smem mnogo da jedem, jer sam izgladneo. Odem kod komšije, a on me pita što tako izgledam, da li smo se svi vratili. Kažem da smo svi došli. On mi kaže: »Vojislave, tvoj otac se povezao sa Milošem i sa Stevom.« »Ko su ti ljudi?« — »Videćeš«, kaže komšija.

Nailazi otac. »Gde si ti, gospodine?« pita ljutito. »Znaš li koliko me koštaš? Što si obukao to odelo?« Gleda u mene, gleda pa reče: »Izlazi napolje, znaš gde ti je mesto.«

Napred idem ja, a otac za mnom. U štalu. Otac zatvori vrata na štali i kaže: »Hoćeš li da kazuješ sve što te pitam?« »Oću, tata, sve što me pitaš.« Govorio mi je da partizani idu protiv crkve, kod njih brat može da uzme sestru za ženu i sve što je najcrnje.

Svakog dana sam se prijavljivao nemačkoj komandi. Sa ocem sam odlazio na Moravu, vadili smo pesak. A onda u selo dođoše dva ljotićeveca. Obratiše se meni: »Ne radiš danas?« »Nedelja je, danas se ne radi.« »Gde ti je otac?«

»Tu je«, rekoh. Pozvasmo oca, a oni se rukuju s njim, vidim da se znaju. »Pridi ti«, reče mi jedan ljotićevec: »Hoćeš li da dođeš kod nas u dobrovoljce?«

»Šta su to dobrovoljci?«

»Evo ovako: imaćeš uniformu kao mi, platu, bićeš na straži... u patroli.«

»Da idem, kažem, 'oću da idem.« Otac se odobrovolji.

Odoše oni, a otac mi kaže: »Da budeš dobar i primeran vojnik, ono što si pogrešio, što si zalutao, to ćemo sve da ti oprostimo i da slušaš dobro šta ti oni kažu.«

U štabu stražar pred kancelarijom, ja kažem svoje ime: Vojislav Rajčić, a on kaže: »Ulazi unutra!« Skinem kapu, slike na zidu, ne poznajem ljude. »Jesi li ti Živanov sin« — pita čovek u uniformi. »Jesam.« Reče da svoje odelo odnesem magacioneru.

Obukoh uniformu, onu što su nosili vojnici u staroj Jugoslaviji. Kod kuće otac me gleda u uniformi: »Nemoj da se obrukaš, jedna je bandera u Požarevcu tvoja...«

U vojsci na kazanu primamo hranu, sve je lepo, ono što jes, jes... Dođe i taj Miloš, prijatelj mog oca, taj agent, majku mu njegovu, i pita: »Je li bolje ovde ili u partizanima?«

»Ma, šta sam ja bio u partizanima, ne znam šta se radi!«

»Znaćeš«, kaže on, »ako oдавde mrdneš, znaš onu trok-ljastu banderu, jedan kraj je tvoj.«

Tri meseca su nas obučavali kaiko da rukujemo puškom. I opet ja hoću da vidim onu svoju devojk, onu sa Salčetom Todorovićem, onim šusterom. Šeta s njim, šeta sa mnom.

Ne dozvoljava da je poljubim, a on je ljubi. Mene drži za-
sigurno. I ja kažem Salčetu Todoroviću: »Zapamtićeš ti me-
ne!« — »Možeš ti mene da mržiš«, kaže meni Salče, i on mene
gurne. Nisam imao oružje kod sebe, ali mu kažem: »Guraj ti
mene, guraj, ali nećeš ti dugo.« Okreto' se ja, kad pozadi
mene jedan kaplar kaže:

»Šta je, Rajčiću?«

»Ma nešto se sa Salčedom objašnjavam!«

»Šta objašnjavaš, udari mu dva šamara.«

»Ma jači čovek od mene.«

Udario bi ga da sam imao oružje kod sebe, što jes, jes.
To se sve događa u selu pored Požarevca... Rastajemo se.

Uveče kaplar kaže meni i još dvojici da pođemo u selo
da tražimo Salčeta Todorovića. Sad ću da mu majku, mislim
ja u sebi, ima jednu, drugu, treću devojkicu, a mene ometa.
Odemo mi njegovoj kući i kažem mu ja: »Salče, spremaj
se!« — »Dobro, Vojo«, kaže on, poznaje mene i onu dvojicu,
»po čijem naređenju?«

»Naredio kaplar«, kažem.

Odvedemo ga mi u štab. Tamo su ga tukli.

»A ti?«

»Ja ga nisam tukao. Da li su ga bili za ljubav mene, ili
za nešto drugo, ja ne znam. Znam da su ga tukli u štabu
u Požarevcu.«

— Jesu li ga saslušavali?

— Jesu, pitali su ga da li komunisti opravlja cipele
kod njega.

Sutradan dođe moj otac i pita: »Što pustiste Salčeta?«
Je l' znaš da će taj tebe da ubije?«

»Ništa se ti, tata, ne brini!«

Otac ode, nađe narednika, pozvaše mene i pitaju kakve
ja veze imam sa Salčedom.

»On ima tri-četiri devojkice, ja sam razgovarao s jednom
i oko nje smo se posvađali.«

Otac kaže: »Ne znaš nos da obrišeš, a oćeš da razgo-
varaš s devojkicom.«

»Tata, ja sam već vojnik.«

»Ma, kakav si ti vojnik«, pijunu me otac pred nared-
nikom i opsova mi svetog Nikolu...

Narednik kaže: »Dosta više. Ti, Živane, idi kući!«

Dovedoše devojkju. Ona kaže: »Ja sam volela Rajčiča, volim ga i danas, ali otac mu je opak, a ni majka mu nije kako treba.«

Nije prošlo mnogo vremena a Salče sa drugom stupi u brak i umre... Bio je bolestan na plućima. Sve mu se skupilo, ne verujem da je od batina umro.

— Jeste li zaboravili devojkju zbog koje je Salče Todorović batinan, a kasnije — umro?

— Na devojkje nisam više mislio. U četnicima se nisam osećao muški. Hranio sam se na kazanu, kao i ostali, odlazio kod jedne devojkje u selo, ali samo da mi opere veš.

Požarevac zapali cigaretu. Tako je slika golobradog mlađića sa mašnom koju je fotograf docrtao ostala za uspomenu kod devojkje Bise u selu pored Morave.

Odlazak u četnike

— Posvađашe se Nemci i ljotićevci. Nemci uzeše ljotićevcima oružje. Pustiše nas da idemo kući. Ne prodoše ni dva dana, dođe u selo »marica« i ajd u kola.

»Da nije moj otac nešto opet zamesio«, zapitam se.

U kolima ljudi stariji i mlađi od mene. Jedan Čačanin kaže: »Izgleda da će da nas streljaju kao taoce.« Vojnik poljske straže izbroja nas dvanaest i kaže: »Borski rudnik!« Drugi odoše za Kostolac, neki za Ćirikovac. Voz. Zatvoriše prozore. Stražar kaže: »Ko se mrdne, pomeri, dobiće metak u čelo!«

U Borskom rudniku predadoše nas jednom Rumunu u nemačkoj uniformi. Rasporediše me na sedmi horizont. U jamu. Tu se upoznađoh sa nekim Pavlovićem iz sela Rgotine.

»Što si doteran« — pita.

»Ne znam, a ti?«

»Ja na prinudni rad.«

I tako dan po dan, silazimo liftom u jamu do sedmog horizonta i natrag.

»Ajde da bežimo«, kaže meni jednog dana u jami Pavlović.

»Kuda da bežimo?«

»Da izađemo iz rudnika, a posle je sve lako. Samo ne moj nikom da pričaš o bekstvu.«

Spavao sam pored njega. Jednog jutra on mene probudi oko tri sata. »Idemo«, kaže on. Neopaženo izađosmo iz barake, okružene žicom, dođosmo do jedne pomoćne prostorije na kraju kruga. Treba se provući kroz mali otvor na zidu. »Ko će prvi« — pitam. »Ja ću prvi«, reče on i krenu kroz mali prozor. Ja za njim iskočim u rupu iz koje se vadi ruda. On napred, ja za njim. Iziđosmo iz Bora.

»Idemo u moje selo, tamo nema vojske. Odvešću te mom ocu, a on će da ti pokaže put za Žagubicu. Ti ćeš posle da se prebaciš preko Mlave i snalazi se kako znaš«, kaže Pavlović.

»U redu, Pavloviću, rekao si mi istinu«, kažem i nogu pred nogu. Do svanuća.

Ukazaše se seoske kuće.

»Koje je ovo selo?«

»Krebelj.«

Dođosmo do njegove kuće, koliko je sati bilo ne mogu da se setim. U kući majka, pita za mene. »Jedan moj drug, spasao sam ga iz rudnika, zajedno smo pobjegli«, reče on a zatim upita gde je otac. Ona mu odgovori: »Tamo gde je uvek.«

Kuća mala, sirotinjska, dva odeljenja. Majka nam daje da jedemo, priča da je bila vojska u selu, poljska straža, ali su otišli čim je pao mrak. Dođe u njegov otac Vlajko. Raspituje se za mene.

Izađoše Pavlovići napolje: otac i sin. Šta su razgovarali ne znam. Sedim u sobi i pušim. Kuća pored puta, narod prolazi. Udoše. Otac sa šajkačom, lepo seljačko odelo, nije sukneno, ali lepa odeća. Opanci, čiste čarape, u sebi mislim, nije sirotinja. Pričamo mi kako je u rudniku, a on kaže: »Znam ja kako je u rudniku, radio sam ja nekada tamo, pa sam napustio, ko da radi za Nemce. Naći ćete vi bolje parče leba, što se sekirate.«

Ujutro rano Vlajko se obuče i ode iz kuće. »Gde ti ode otac« — pitam. »Ode da radi nešto, tu radi kod jednog čoveka u selu.«

Mislim ja, ako radi, kako može da bude ovako čist. Čovek bilo šta da radi mora da se isprlja. Brzo se vrati Vlajko. Kaže ženi da nam spremi nešto za doručak. Dok mi jedemo, dođe jedan mladić, na njemu suknjeni kaput i pantalone, cokule... »Ko je sada ovo«, mislim.

»Jeste li jeli« pita ovaj mladić.

»Jesmo!«

»Ajd polazite«, reče strogo.

Spremim se ja, mislim da idemo u Žagubicu. Ali, kada smo izašli iz kuće i prešli jedan kilometar, ovaj mladić mi kaže: »Slušaj ti, ti ideš u četnike. Pazi šta ćeš tamo da govoriš. Komandant je opasan čovek, može lako da ti skine glavu.« Pavlović gleda ispred nogu. Mladić se raskopčao, vidi mu se pištolj u pojasu. Pogledam u Pavlovića, u Vlajka, i njemu pištolj zadenut u pantalone.

»Nemoj slučajno da pokušaš da bežiš«, kaže Vlajko.

»Ti od nas ne možeš da pobegneš jer nas ima svuda.«

Iskoristim priliku, okrenem se Pavloviću i pitam ga:

»Ne idemo u Žagubicu?«

»Čuti, bre, da ti ne ode glava s ramena.«

Stigosmo na Bukovu glavu. Šuma. Ljudi u raznim odelima. Neki u uniformi, seljačkim odelima, ali većina šajkače na glavi. I prideše nam četnici. Ljube se sa mladićem koji nas je doveo. »Boro, je l' nam vodiš žrtve« pitaju ga četnici.

Boro, Vlajkov drug iz Rgotine, pita stražara gde je komandant Drago Vranješević. U kancelariji, rekoše. Bora ode kod njega u kancelariju, u jednu seosku kuću. Za njim ode i Vlajko. Pozvaše mene i Pavlovića. Skidosmo kape.

»Stani mirno«, kaže meni Vranješević. »Odakle si? Šta si bio u Borskom rudniku?«

»Oterala poljska straža.«

»Oćeš da ostaneš kod nas?«

»Oću«, kažem.

Bora mi je uz put rekao da moram da kažem da 'oću da ostanem. Tako sam postao član brigade Draže Mihajlovića kojom je komandovao Drago Vranješević. Brigada je pripadala korpusu Ljube Jovanovića, zvanog Patak.

»Slušaj, Vlajko, ovaj tvoj mali neka ide na stražu u selo, a ovaj« pokazuje na mene »ovaj će da ostane ovde.«

»Gospodine potporučniče«, uz put su mi rekli da se komandantu Dragu Vranješeviću u žandarmerijskom odelu tako obraćam, »kad smo već zajedno došli iz Borskog rudnika, zašto da i ja ne idem s njim u selo na stražu?«

»Nisi ti za selo, ne poznaješ teren, ti si potreban ovde.«
Zatim naredi dežurnom da pozove Savu kaplara. Dođe jedan s dugom kosom, visok, na šajkači kokarda, kama u pojasu.
»Upoznaj vojsku s ovim«, pokaza na mene.

Upoznam se ja sa četnicima, pričamo, imaju cigare, zavijamo duvan. Dadoše mi jedan sobičak za spavanje.

Ujutru trojka dotera tri žene, u seoskoj nošnji, sa torbama.

Izađe komandant Vranješević, izlazi Sava, mali Gice. Žene, jedna, druga, treća! Na jedan panj, jednom motkom, tanjom nego moja ruka — 25 batina jednoj, drugoj, trećoj. Čute žene. Uzeše oni torbu s pasuljem i vinom a žene pustiše da odu kući. One su bile iz sela Krivelja.

Sutradan dođe četnički komandant sela Krivelja. Napade Vranješevića ostrim rečima: jedna mu snaja, druga rođaka, a treća iz familije — poznanice. Posvađaše se komandanti.

Kama. Prva tri ubistva

U istražnom zatvoru Vojislav Rajčić Požarevac je 19. novembra 1979. godine istražnom sudiji Radojici Nikoliću ispričao:

— Posle pet do šest dana od dolaska u brigadu sa grupom četnika nalazio sam se ispred štaba Drage Vranješevića. Ne mogu da se setim koliko je sati bilo kada su dvojica meni tada nepoznatih ljudi doveli jednog čoveka. Ruke su mu bile vezane pozadi. Doveden je iz Bora. Mlad čovek, otprilike mojih godina u ono doba (dvadeset godina), gologlav, sa crnom talasastom kosom, odelo blede. Ona dva čoveka koja su ga dovela zahtevala su od komandanta brigade Vranješevića da se taj čovek sprovede do komandanta korpusa Ljube Jovanovića u Salaš. Vranješević je odgovorio da to nije njihova briga.

Ova dvojica koji su doveli ovog čoveka otišli su sa Bukove glave.

Vranješević je pozvao Savu i Giceta. Nije prošlo mnogo vremena, a iz štaba su izašli Sava i Gice sa ovim vezanim čovekom. Gice mi je rekao: »Požarevac, spremi se ti...«
Pitao sam ga: »Gde ćemo?« — »Videćeš«, odgovori mi Gice.

Poneo sam pušku i pošao s njim, udaljili smo se oko pet stotina metara od štaba, odnosno pojate, kuće u kojoj je bio smešten štab, prema potoku. Gice je izvukao kamu koja mu je bila u kaniji za pojasom. I rekao: »Drži kamu!«

Uzeo sam kamu u ruke, a zatim se Gice opet obratio meni: »Komanduj mu da sedne na zemlju!«

Na moju komandu čovek je seo.

Sava ga je uhvatio za kosu i povukao mu glavu nazad, prema jednom drvetu.

»Šta čekaš!« — rekao je Gice. »Ili ćemo mi tebe, ili ti njega...«

Sava je i dalje držao čoveka za kosu.

»Nećeš dugo«, rekao je čovek na zemlji vezanih ruku.

Prišao sam i udario ga nožem u vrat, prerezao grkljan.

Ostavili smo ga na tom mestu, a ja sam se sagnuo, uzeo lišće, travu, obrisao kamu i predao je Gicetu. Ništa mi Sava i Gice nisu rekli u tom trenutku. Krenuli smo u štab. Gice mi je tada rekao: »Da li znaš koga si ubio?«

»Ne znam.«

»Ubio si komunistu« — rekao je.

Sava je izvestio komandanta Vranješevića da je zadatak izvršen. On je pitao ko je izvršio zadatak.

»Zadatak je izvršio Požarevac«, odgovorio je Sava.

»Ime čoveka kojeg sam zaklao nisam nikada saznao.«

Nije prošlo nedelja dana od prvog ubistva, dovedoše čoveka sa beretkom na glavi, u kratkom štofanom kaputu, u opancima. Uvedoše ga kod komandanta Vranješevića da mu sudi preki sud koji su sačinjavali sudija Maksić, koji je radio istovremeno i kao zapisničar, zatim Gandić i Đoka kapetan. Prisustvujemo ja i Gice. Čuvamo stražu.

Sudija Maksa tereti ovog čoveka da se na groblju u Rgotini sastao sa partizanskim komandantom Borčetom. Pošto je on uporno odbijao da ima bilo kakve veze sa Borčetom, Vranješević je ustao i snažno ga ošamario. Čovek ništa nije rekao. Samo pogleda komandanta, ne progovori.

»Ponovo te pitam, hoćeš li da priznaš da li si se sastajao sa Borčetom« — pitao je Maksa sudija.

»Nisam se sastajao«, reče čovek.

»Suđenje je završeno«, reče Maksa i saopšti presudu: smrtna kazna.

Prilikom saopštenja presude nije rekao ime čoveka kojeg je osudio na smrt.

Podnarednik Spalojko zaveza ruke osuđeniku jednim kanapom. Povedosmo čoveka u potok, na mesto gde sam prethodno već ubio onog mladića iz Bora.

»Gde je onaj mladić što sam ga juče...«, pitam Giceta.

»To se tebe ne tiče, gde je on.«

Od oružja Sava je imao parabelum pištolj, a mi: Ljuba, Gice, Spalojko — mišingevere; svi su imali kame izuzev mene.

Opet Gice izvadi kamu i pruži mi je:

»Zar moram opet ja?«

»Šta čekaš«, reče Spalojko.

Gledamo se — oči u oči. Spalojko mu Dride s leđa, uhvati ga za kosu i povuče mu glavu unazad. Potegao sam kamu a zatim pitam: »Kako ću kamu da obrišem?«

»Kamu da mi vratiš istu kao što sam ti je i dao.«

Dodosmo u štab. Učini mi se da su mi ruke okrvavljene. Pridem vatri i pogledam ruke — krvave.

»Šta gledaš«, pita me Gice — sa satom ubijenog na ruci.

»Ruke su mi...«

»To je samo početak, polako.«

Rekli su mi da o svemu ovome ne smem nikome ništa da pričam.

Gice je imao čin kaplara koji je dobio od Ljube Jovanovića, a Spalojko, koji je u predratnoj vojsci imao čin kaplara, dobio je čin podnarednika.

— Treće ubistvo izvršio sam dva dana posle drugog. U naš štab na Bukovoj glavi došao je komandant sela Rgotina, Zoza, i razgovarao sa komandantom brigade Vranješevićem. Ljuba Koljač i jedan četnik otišli su nekud. Vratili su se tek predveče i doveli jednog čoveka. Ljuba Koljač podneo je raport komandantu Vranješeviću o čoveku koji je pred njim, vezan žicom: omanji rastom, sa retkom kosom koja mu pada na čelo, loše obučen.

»Pokušao da beži«, kaže Ljuba Koljač.

»Što nisi pucao u njega«, pita komandant.

»Mogu da čuju Nemci, ili partizani.«

»Vodite ga u podrum«, naređuje Vranješević.

Ujutro je Vranješević saslušavao ovog čoveka. Pitao ga je da li je bio u Boru i da li se sastao sa nekim čovekom. Nije priznavao, ali je rekao da je prethodnog dana bio u Boru i da je video komandanta sela Zozu. Dva četnika su dovela Zozu. Suočeni su. Zoza je tvrdio kako je video da se ovaj čovek sastao sa Borčetovim drugom. Onda je Vranješević ustao i istukao ovog čoveka. I video sam da mu je potekla krv iz nosa.

Vranješević je rekao ovom čoveku: »Tebi povratka kući nema. Ti ćeš otići gde su i ostali tvoji drugovi.«

Ja sam sa mašingeverom čuvao stražu pored prozora dok je trajalo saslušanje. Četnika koji je bio sa mitraljezom ispred vrata pitao sam šta će biti sa onim čovekom. On je samo povukao šakom preko grla, pokazujući mi na taj način da će ovaj čovek biti zaklan.

Jutro. Čovek moli da ga ne ubijemo. Ima ženu i decu. Unučad. Pride mu Sava, onako krupan i snažan, sa ogromnim šakama, pritisnu mu glavu uz drvo. Pridem i ja sa kamom koju mi je Gice dodao. Gicetu se učini da nisam dobro obavio posao, uze kamu i on udari čoveka, zatim baci kamu na zemlju i naredi mi da je obrišem.

Kada sam mu predao kamu, on mi reče:

»E, Požarevac, od danas si ti vođa trojke.«

»Ne verujem u Boga«

— Verujete li u boga — pitam Požarevca.

— Baš dobro što me to pitate. Ne verujem u boga... Na Svetog Nikolu otac me je poslao u crkvu. Zima. Puca drvo i kamen, trebalo je da nosim kolač u crkvu na kraju varoši. Dogovorim se sa svojim susedom, koji slavi istu slavu, da izneverimo boga. Mićo, kažem mu, 'ajdemo u park kod onog spomenika, pa da presečemo slavski kolač.. Otac mi je govorio da moram da postim u sredu i petak, a ako ne postim, pop će da mi iseče jezik. Što da idemo kod njega, majku mu, mi ćemo lepo da presečemo kolač, a pare da stavimo u džep. I tako, isekli smo kolač, pare stavili u džep, a kad smo pošli, ja kažem Mići: »Nemoj, Mićo, da izdaš, nagrabusiću kod kuće!«

»Neću da izdam«, kaže Mića, »nego, nešto smo zaboravili: da upalimo sveće, da malo ogore kao u crkvi.«

Upalismo sveće ispod mosta...

— Je li vas otac kaznio zbog toga što ste lagali?

— Kaznili su me ovi što su me odveli u četnike.

— Ko vas je odveo?

— Otac. On je želeo da ja budem na strani četnika. Zao mi je što nisam ubio oca...

VOĐA CRNE TROJKE

Zakletva

Komandant pozva mene, Giceta, Savu, Spalojka, Bosanca i Ljubu Koljača u štab. Sava mi je pre toga saopštio da ću da primim kamu. Sava i Gice sede do komandanta, koji je govorio kako treba da se borimo protiv komunista, da ih ima sve više i više, da ih treba iskoreniti. A zatim je posle kraćeg govora komandant otvorio fioku. Sava komandova:

»Požarevac, ustani da primiš kamu!«

Stadoh mirno i položih zakletvu.

»Ja, Vojislav Rajčić, zaklinjem se svemoćnim bogom da ću vrhovnom zapovedniku sve vojne sile, kralju Jugoslavije Petru Drugom, svagda i u svim prilikama biti veran, svom dušom odan i poslušan; da ću se za kralja i otadžbinu junački boriti; da vojničku zastavu nigde i nikad neću izneveriti i da ću zapovesti svih pretpostavljenih mi starešina slušati i verno izvršavati. Tako mi bog pomogao!«

»Evo ti ova kama da budeš vođa crne trojke, da se boriš za kralja i otadžbinu, tako ti boga.«

Gledajući me pravo u oči, komandant mi predade kamu.

Napolju su se oko mene okupili četnici, pokazivao sam im svoju kamu, a oni su je upoređivali sa svojim.

U mojoj trojci su sada Ljuba Koljač i Bosanac.

Jesenje podne

Njiva. Jesen. Otac drži plug, a sin vodi krave. Iz šume nečujno izlazi golobradi Požarevac, sa krunom na šajkači, puškom i kamom zadnutom u pojasu.

»Domaćine«, doziva čoveka za plugom.
Staju krave. Otac i sin ne odgovaraju, čekaju naređenje naoružanih ljudi.

»Gde ti je kuća« — pita Požarevac.

»Tu, blizu.«

»Blizu, kažeš. Za pola sata da si doneo hranu za nas trojicu. Jesi li me dobro čuo?«

Čovek ćuti. Sin uplašen pored krava.

»Za pola sata, jesi li razumeo? Ako ne stigneš, sin će ti...«

Razumem, kaže seljak. Ostavlja sina na njivi i žurnim korakom, ne okrećući se, utabanom stazom odlazi u selo, kući.

Trojica ih je. Požarevac sa svojim pratiocima malo dalje od njive, u šumi. Posedaše na drvenu ogradu. Ne prođe mnogo vremena, opominje mladića:

»Nema ti oca?«

»Doći će« — kaže dečak i ustade. »Doći će« — ponovi uplašeno.

I još jednom je dečak rekao: »Doći će moj tata, nemojte.« I više ništa nije rekao. Zatvorene oči na otvorenom nebu.

Stiže otac sa torbom punom hrane.

Trojka nije mogla da čeka. Požarevac uze torbu, a zatim i oca ostavi da zauvek počiva pored sina.

Požarevac, strah i trepet za Timočku krajinu

Komandant Negotinske četničke brigade Hajduković sa dvojicom svojih pratilaca dovede u štab na Bukovu glavu osamnaestogodišnjeg mladića, učenika iz Negotina.

Hajduković je ispitivao ovog mladića, a Vranješević je beležio. Mi smo držali mašingevere na gotovs. Hajduković je tvrdio da se taj mladić s nekim sastajao, da je bio kod neke žene, da je imao tu vezu. Mladić je poricao, onda je Vranješević pokazao na mene: »On je vođa crne trojke, on će da te sredi.« Mladić je odgovorio: »Ja znam da vi koljete, možete i mene da zakoljete, ali ništa nisam kriv.«

Hajduković se obratio Vranješeviću, pita ga šta da radi sa mladićem.

»Pošalji ga u trinaesti bataljon da bude kuvar.«

To je u stvari značilo da mladić mora da bude ubijen.

Pošto sam znao šta to znači, naredio sam Bosancu da ga veže. Dok smo tako išli prema potoku, želeo sam da ovaj mladić pokuša da beži kako bih ga ubio u bekstvu. Teško mi je bilo da i njega zakoljem. On nije pokušao da beži. Plakao je i molio da ga ne ubijemo i nama je tvrdio da ništa nije kriv. Naredio sam mu da stane. Stao je. I dalje je plakao. ... Ja o tome nisam odlučio... nisam sam, zadatak moram da izvršim.

Naredio sam mu da stane iza jednog debelog hrastovog drveta. On je to učinio. Mašingever sam predao Ljubi. Izvukao sam kamu iz kanije. Prišao sam ovom mladiću, pogledao ga u oči... Gledao je i on mene. Ljuba mi je rekao: »Šta čekaš?«

Kad sam se vratio u štab, odelo mi je bilo okrvavljeno. Komandant mi je rekao da nisam baš najbolje naučio zanat, a ostali crnotrojkaši su mi se smejali dok sam prao odelo.

U to vreme u našoj brigadi postojale su tri crne trojke: u jednoj sam bio vođa ja, sa mnom su bili Ljuba Koljač i Bosanac; u drugoj Gice Mali, Sava i Spalojko; u trećoj Slavko iz Rgotine, Dragi i Srđan.

— Da li ste na nekoga i pucali?

— Jednog sam ubio iz puške, sa dva do tri metra, ne znam rastojanje, bila je noć.

— O čemu ste razmišljali posle ubistva?

— Dogodilo mi se da se probudim a u sobi moji pratioci. »O čemu pričate« — pitam ih još bunovan od sna. »Govorimo, kažu mi, o onome što si ga noćas zaklao.« — »Noćas zaklao? Ne sećam se da sam noćas nekoga zaklao.« Nije ni trepnuo, govore oni, mi smo ga držali. »Komandant nas je jutros pohvalio, a tebi je rekao da .mu se javiš.« »Ne sećam se da sam nekog noćas zaklao.« »Pa ako ne veruješ, pogledaj svoju kamu«, kažu mi moji pratioci. Izvučem kamu — ona krvava...

* * *

— Četnički komandanti su nam govorili kako ćemo mi, ako pobede komunisti, morati da jedemo iz istog kazana,

da nosimo svi istovetna odela, da će morati mnogo ljudi da spava u istoj prostoriji i da će spavati gde ko stigne, jedanput sa jednom ženom, zatim s drugom, da se prosto neće znati ko će sa kim da živi. Sve je ovo uticalo na mene, tako da sam ja mogao onako pijan i pod uticajem izjava mojih komandanata bez razmišljanja da zakoljem bilo koga ako mi narede pretpostavljeni.

* * *

Četničkištab je Požarevcu davao i pismena naređenja za ubijanje ljudi, komunista. Pošto nije bio pismen, odluku nije ni čitao. Stavio bi je u džep. Podnosilac poruke bi mu saopštio koga treba da likvidira. Požarevac bi onda sa svojom trojkom odlazio na zadatak.

Meštani su često, kad bi izjutra izlazili na polja, zaticali na njivama ili pokraj puta preklane ljude, obično nesahranjene, ili napola zatrpane zemljom i gomilom kamenja.

— Pošto sam završio nekoliko klanja u Salašu, saopšteno mi je da se sa članovima crne trojke hitno javim komandantu korpusa Ljubi Jovanoviću zvanom Patak.

— Stajao sam mirno, Ljuba Jovanović me potapša po ramenu: »Dobar si ti, Požarevac. Kada ovaj rat bude gotov, mi nećemo zaboraviti naše najbolje ljude. A kada zavlada mir, tebi ne gine mesto komandira žandarmerijske stanice u Zaječaru.«

Od mene je zatražio da mu predam kamu. Bacio je u ćošak, a onda otvorio fioku svog stola i izvadio jednu novu kamu. Dajući mi je, reče: »Ovo je kama sa Ravne gore.« Kamu sam odmah prikačio za opasač. Razgledao sam je uz put: drška 10—15 santimetara, sečivo zaoštreno, sa obe strane završavalo se vrhom koji je bio vrlo oštar. Kama je bila ručne zanatske izrade.

Ubistvo Borčeta Milenkovića

Punih pet dana Požarevac je pred sudom u Zaječaru i punom dvoranom, marta 1980, pričao o onome što je učinio. Redala su se imena ubijenih: Borče Milenković, Stanko

Janjić, Milan Delanić, Vojo Radonjić, Vladimir Urošević, Arandel Živanović, Emilija Ilić, Živan Latinkić, Vidoje Jovanović i veliki broj neidentifikovanih lica dovedenih iz Bora, Požarevca, Niša, Vražogrnca i drugih mesta.

— Ispričaj nam kako se dogodilo ubistvo Borčeta Milenkovića — kaže sudija Vladimir Milošević.

— Kada smo došli sa Bukove glave, pozvao nas Ljuba Jovanović. Ja sam se poradovao, mislim biće manje ubistava nego na Bukovoj glavi. Kad sam došao ovamo, video sam da je još gore nego što je bilo na Bukovoj glavi. Kad smo stigli, Kikić je bio u dvorištu, otvorio zatvor i pokazao na druga Borčeta.

— Je l' tebi poznato kad je Borče uhapšen?

— Pa, nešto malo posle mog dolaska. On je uhapšen 1943. godine.

— A kada se dogodilo ubistvo?

— Možda je to bilo jedno tri, četiri dana pošto sam ja došao. Kikić je otvorio zatvor, izveo ga i kaže: »Taj je ranio našeg komandanta.«

— Da li je bio mučen u zatvoru?

— Jeste.

— Da li više od drugih?

— Jeste.

— A zbog čega više od drugih?

— Nisam znao.

— Sad znaš?

— Sad znam.

— Kaži onda...

— On je ranio Ljubu Jovanovića, komandanta.

— Jesi li nešto bliže čuo o tome ranjavanju Ljube Jovanovića?

— Jesam, jesam...

— I šta si saznao? Pošto ti nisi bio tu, nisi bio očevidac, ali si čuo od četnika.

— Čuo sam da je on lično ranio komandanta Ljubu Jovanovića i da je Ljuba Jovanović bio na lečenju u bolnici u Zaječaru.

— U kojoj bolnici?

— To ne mogu da kažem jer ne znam.

— Pa dobro, u Zaječaru su bili Nemci. Je l' se on nije plašio Nemaca?

— Gde se on plašio Nemaca, kad se ljubio sa Nemcima.

— I dalje, o Borčetu?

— E, onda, tamo je bio tučen, na saslušanju, tu je malo učestvovao Gice, Petruca, Čeda Brka, dok je bilo završeno njegovo suđenje. Kad je bilo završeno izveli su ga, u hodniku ga oborili, pozvali me: »Požarevac, kažu, požuri ovamo.« Ja sam ušao unutra. On je bio oboren. Jedni ga držali za ruke... ja mu pritisao glavu i noge. »Vadi kamu, Požarevac.« Ja sam izvadio kamu. »Crtaj mu petokraku, kažu. »Gde da mu nacrtam petokraku?« »Na grudima, kamom.« Rekoh: »Vi znate da sam ja nepismen.« »Bićeš, kažu, ti pismeniji.« Sećam se lepo, to nisam rekao kad su me drugovi islednici ispitivali da je potporučnik Rakić lično olovkom na goloj koži napisao petokraku.

— A šta si ti zatim uradio?

— Ja sam povukao kamom, počeo sam da drhćem, dohvatio cigaretu duvana, a Rakić kaže: »Natresi ovu ranu.« Ja sam istresao.

— Dalje, šta je bilo dalje?

— To je bilo negde posle podne, kad je trebalo da se ubije, pre toga sam rekao podnaredniku da se nešto ne osećam dobro, išao bih malo da legnem. Onda mi Kikić kaže: Kako si baš sad bolestan, ti znaš da je on ranio našeg komandanta.« Spalojko mi je prišao, izvadio kamu. Onda sam rekao: »Pustite me, idem na zadatak.« Sa mnom su pošli potporučnik, Bosanac i Ljuba. I kada smo stigli na mesto gde smo izvršili ubistvo, naređeno mu je da sedne. Ja sam prišao i zaklao sam ga na isti način kao što sam i ostale. Ljuba, koji je bio sa mnom u trojci, uzeo je čašu, konzervu, šta je bilo ne znam, nabio mi u usta i kaže. »Moraš da piješ krv.« Ja sam odbio, ne mogu. Otvorio mi Raka potporučnik usta, Ljuba nabio konzervu u usta, da l' sam srkao, to ne mogu da se setim. Pustiše me. Odmah sam počeo da povraćam, sav krvav. Kad smo došli u štab, drug Kikić kaže: »U roku dva sata da budeš opran i ako negde gukneš nekom šta je bilo, ti ćeš da otiđeš tamo gde su i ovi otišli.«

— Dobro, da mi odgovoriš na ovo pitanje. O slučajevima o kojima smo do sada razgovarali rekao si uvek: »Dobio sam naređenje, otišao bez pogovora i izvršio.« Je li tako?

— Da.

— Zbog čega je, kad se radilo o Borčetu, trebalo da te neko prisili na to?

— E, evo šta je bilo. Tu u okolini sela bio je mobilisan čovek. Bio je pozvan na mesec dana, a on je ostao više. Imao sam poverenja kod njega. On mi reče: »Da li znaš, Požarevac, koga si ubio?« Rekoh: »Ne znam«... »On je, kaže, malo od onih crvenih.« To mi je rekao pre nego što sam ubio Borčeta.

— Pre nego što si ubio?

— Pre, pre mi je rekao. I stvarno, tad se nisam osećao dobro.

— Je li jedini razlog što si se ustezao i što se nisi osećao dobro to što su te oni prisilili ili postoji možda neki drugi razlog?

— Pa nisam se osećao dobro, bilo mi je teško, da kažem otvoreno.

— Znači, jedini razlog što su te oni u ovom slučaju prisilili pretnjama, bio je što se nisi osećao dobro?

Požarevac je začutao.

Ubistvo sudije Saveljića

U istražnom zatvoru, januara 1980, Vojislav Rajčić je ispričao:

— Ujutru je krenula sva četnička vojska iz Salaša u Sikole. Išli smo u koloni. Napred su bili četnički komandanti: komandant korpusa Ljuba Jovanović, zatim Drago Vranješević, Đoka kapetan, Maksa sudija i drugi. Izlazili smo iz Salaša. Tada sam video dva čoveka sa revolverima u rukama, vode jednog čoveka. Taj čovek je bio krupan, visok, snažan. Imao je preko trideset godina; imao je lepe crne cipele. Ruke su mu bile vezane napred. Oni su se približavali čelu kolone. Sledilo je naređenje da se kolona zaustavi, seli smo pored puta. Posle petnaest minuta dobio sam naređenje da se javim komandantu Ljubi Jovanoviću. Sa mnom su pošli i članovi moje crne trojke, Ljuba Koljač i Bosanac.

Ne sećam se od koga sam dobio naređenje da likvidiram ovog čoveka, ali je to najverovatnije bio Đoka kapetan, koji je to činio i u ostalim slučajevima.

Sa članovima moje crne trojke poveo sam ovog čoveka van puta. Nismo se mnogo udaljili. Sećam se da su mnogi iz kolone posmatrali šta će se dogoditi.

Dok sam vodio ovog čoveka, pitao je: »Đe ćeš me«?

Nisam znao čiji je to govor, ali sam znao da taj čovek ne govori srpski. Pomislio sam da je možda Makedonac. Nisam znao da tako govore Crnogorci.

Zaustavili smo se ispod stabala, ja sam hteo da mu skinem sat koji je nosio na ruci. Još dok smo ga vodili, video sam da on na ruci ima prilično veliki i vrlo lep sat. Prišao sam mu i pošto su mu ruke bile vezane napred, stao sam ispred njega. Počeo sam da mu skidam sat s ruke. On je onda iskoristio priliku i snažno me ritnuo nogama u mošnice. Viknuo sam »jao«, čučnuo i uhvatio se za mošnice, jer su bolovi bili vrlo jaki.

Nekoliko trenutaka nisam mogao da se uspravim od bolova. Učinilo mi se da se mnogi koji su posmatrali iz kolone smeju. Nekako sam uspeo da se ispravim. Uspeo sam da mu skinem sat s ruke, i stavio ga u džep.

U međuvremenu Ljuba i Bosanac su vezali ovom čoveku ruke pozadi jer sam im tako naredio. Do nas je dotrčao neko od četnika te mi je pomogao. Svi oni su me požurivali da što pre ovog čoveka likvidiramo. Ja sam i dalje osećao velike bolove u mošnicama a i plašio sam se da mu priđem da me ponovo ne udari, mada su mu ruke bile vezane. Dok su ga oni držali ja sam mu prišao s leđa...

Obrisao sam kamu. Tog čovdka smo ostavili pored puta.

Stigli smo u Sikole. Tamo je bio organizovan doček pravoslavne Nove godine. Osećao sam sve jače bolove u mošnicama. Otišao sam na jedno skrovito mesto iza kuće da vidim kako izgleda ubijeno mesto. Mošnice su mi bile mnogo otekle. Prosto nisam mogao da hodam. Požalio sam se na povredu jednom vojniku, on mi je odgovorio da se ništa ne brinem i da će mi dati burovu vodu; pošto nisam znao o čemu se radi, pomislio sam da je to voda koja se dobija ceđenjem drveta bora. Vojnik je doneo dve tablete i rekao mi da treba da ih rastvorim u vodi. Natopio sam jednu košulju i obloge stavljao na povređeno mesto. Nisam mogao da učestvujem u veselju prilikom dočeka Nove godine.

Vratio sam se u Salaš, stavljao obloge, ali nisam mogao da se izlečim skoro dvadeset dana. Imao sam veliki otok, tako da sam morao da hodam vrlo polako sa raširenim, ras-krećenim nogama. Čuo sam da su mnogi u Salašu mislili da sam zaražen kada tako idem.

U Salašu sam saznao da je čovek koga sam ubio bio sudjija u Salašu. Sava i Gice Mali, rekli su mi da je Salaš ostao bez sudije.

— Šta je bilo sa satom koji ste uzeli sudiji Saveljiću?

— Sećam se kao sada tog sata, imao je crne brojke i neka crna slova.

— Kada ste stavili sat na ruku, da li ste tada znali koliko je sati?

— Onaj sat koji počinje brojevima jedan, dva, tri... znam... Onaj sa rečicama malo teže... Sat ovog sudije nosio sam trinčetiri meseca, sve dok nisam dobio batine od četnika. Zbog toga što sam se hvalio kome sam uzeo sat. Sava potkomesar mi je uzeo sat.

Svedok Živojin Milić:

»Znam da je taj Rajčić, koljač četnički, nosio sat ubijenog Jakše Saveljića, sudije Okružnog suda u Salašu. On je likvidiran i taj sat sam video posle tri dana. Naravno, u podrumu, jedared kad smo pili rakiju, nisam smeo da ga pitam, ali kasnije, pod uticajem alkohola, priznao je da je likvidirao Jakšu Saveljića, sudiju i da taj njegov sat nosi na ruci.

Znam da su taj Rajčić i Gica, ta njihova crna trojka, uzimali ljudima dukate i zlato. Podmićivani su da vrše ubistva, a gde su to odneli i šta su radili, to ne znam.«

Sestra Jakše Saveljića, na sudu:

»Moj pokojni brat, Jakša Saveljić, sudija u Ražnju, zaklan je od četnika Draže Mihajlovića 1944. godine. O tome smo dobili obaveštenje iz Salaša, od Mesnog odbora.

Nismo znali ko je ubica. Tragali smo za njim dugo. Ja imam još dva živa brata i sestru, bili su mi tada živi i otac i majka. Mi smo živeli u Ražnju, a moj pokojni brat Jakša

je iz Ražnja bio premešten, upravo, prognan u Salaš, gde je službovao od 1943. godine. Mi smo tragali za ubicom i podnosili smo prijave, ali se dokazalo da ta lica nisu bila ubice i kad sam pročitala u novinama da je pronađen pravi ubica, bila sam šokirana. Jedva sam preživela taj trenutak. Kad sam čula da će biti suđenje ovom zločincu, ja sam poslala predsedniku Suda depešu da me pozove na suđenje. Htela sam da vidim kakav je taj zločinac i da čujem na koji način je ubio mog pokojnog brata.

Kad su u sudnicu uveli Požarevca, nisam mogla da poverujem da je jedan takav gad mogao da ubije mog brata. Moj brat je bio krupan, mlad, fini momak, a njega vidim tako bednog, sitnog. On nije mogao sam da izvrši ubistvo. Moralo je da bude više njih, koji su mu pomagali, naravno. Šta mogu da vam kažem o ovom čoveku? Kad sam čula sve njegove iskaze i njegove zločine, 49 zločina, na koji je način to činio, ja sam se zgranula, jer za takve slučajeve nisam ni čula do danas. Ja sam bila sudija, sudija za prekršaje, i mnoge sam stvari znala i pratila, ali na ovakav slučaj nisam naišla. Da čovek zakolje čoveka i da pije njegovu krv! Da ga peče, da sa apetitom bode kamom u vrat i da preseca grkljan ljudima, da nevine ljude ubija, da ubija decu, mladiće i starije ljude koji ništa nisu krivi! Naši su zakoni suviše blagi...

Neverovatno mi je bilo kad sam čula kako ovaj čovek hladnokrvno izlaže zločine koje je počinio, kako se prema sudijama odnosi, kako odgovara, drsko tako reći. Taj čovek je, za mene, monstrum. On nije ljudsko biće — to je životinja. Njemu bi jedina prava kazna bila da ga čovek stavi na čekrk pa da ga rastrgne. Druga smrt bi bila blaga za njega...«

Svedočenje Miloša Milanovića

»Bio sam partizan 1943. godine, u aprilu mesecu. Partizanska grupa je baš bila u ataru Sikola. Slučaj je hteo da 25. aprila, na Uskrs, dođem do kuće da obiđem porodicu, znajući da je to veliki praznik i da u to vreme nigde nikog nema po ulicama. Pokojni otac mi je rekao da je kod njega, pre nedelju dana, došao u kuću komandant korpusa Ljuba Jovanović, komandant Kraljevske brigade... Smatrao sam

da je kuća blokirana i ostao sam na tavanu. U međuvremenu su svi kerovi u susedstvu zalajali. Majka je izašla da vidi šta je to i počela da plače, proklinje i ja čujem samo da viče: »Otac zaklan, tata zaklan.« Zove u pomoć komšije. Ubrzo su počeli da se okupljaju svi susedi, sigurno je bilo tu 20—30 žena i ljudi koji su kukali, vrištali, naricali. Osmelio sam se i sišao. Otac je bio u pidžami, košulji i gaćama, zaklan. Drži mu se glava samo na dve žile, odvojena od trupa. Sagao sam se, poljubio sam ga i dao zakletvu da ću da ga osvetim. Na žalost, nije mi ni jedan od njih pao u ruke za vreme rata. Posle rata sam pokušao da saznam ikoji su to bili što su ga zaklali. Pričalo se da je to ibio neki Vranješević, Nikola Rus i neki izbeglica, specijalista, stručnjak za klanje. Ime mu nisu znali; nagađalo se, ne znam da li se zvao Branko, da li Rajko. Tako, neka imena su spominjana. Nisam nikada doznao pravo ime specijaliste... Sada znam.«

Četnici su krili imena ljudi koje ubijaju. I oni sami su se krili iza nadimaka. Tako je Gica dobio nadimak »Mali« zato što je bio mali rastom; Sava »Koljač« — po zanimanju koje je obavljao; »Požarevac« — jer je došao u četnike iz Požarevca; »Spalojko« — po prezimenu hirurga Spalojkovića iz Zaječara, koji je bio specijalista za vađenje krajnika.

»Trećeg dana Uskrsa, 1943. godine — priča Požarevac — bili smo u Sikolu. četnički komandanti, a među njima i Drago Vranješević, počeli su da viču: »Požarevac, ovamo!« Sa mnom su pošli i članovi moje crne trojke. Nekoliko četnika izvelo je jednog starijeg čoveka iz dvorišta, držeći ga za ruke. Taj čovek je imao na sebi vojničke pantalone i vojničku bluzu jugoslovenske vojske, odnosno njegova bluza je bila oficirska. Ne mogu tačno da se setim njegovog lika, ali je bio stariji čovek.

Vranješević je vikao: »'Ajde, šta čekaš.«

Nisam znao šta treba da uradim, jer mi nije palo na pamet da oni hoće da ubiju tog čoveka koji je na sebi imao bluzu oficira jugoslovenske vojske. Kada sam pitao šta treba da radim, Vranješević mi je rekao: »Kolji, valjda nećeš da se slikaš s njim?« Izvadio sam kamu.

Odeću tog čoveka nismo uzeli; onda mi je bilo čudno, a i sada, zašto je taj čovek ubijen, kada je imao bluzu oficira predratne jugoslovenske vojske.«

Ubistvo engleskih pilota

Prema zapisima u Okružnom sudu u Zaječaru Požarevac je ovako pisao istražnom sudiji Radojici Nikoliću kako je ubio dvojicu engleskih pilota:

»U proleće, godine 1944, ne znam u kom mesecu, dok sam se nalazio u štabu korpusa Ljube Jovanovića, u Salašu, jedna grupa četnika dovela je dva engleska pilota. Ne znam iz koje su brigade, pored Dunava ili Timoka, bili ovi četnici.

Pričalo se da su ovi Englezi učestvovali u bombardovanju Rumunije i da je njihov avion pogođen od protivavionske artiljerije ali da nije pao u Rumuniji već u našoj zemlji. Mesto pada primetili su četnici i tako su ih oni zarobili i doveli u štab Ljube Jovanovića.

Svi mi četnici koji smo se tada nalazili u Salašu videli smo njihov dolazak. Ovi engleski piloti bili su mladi ljudi, ispod trideset godina. Na sebi su imali lepe, uredne uniforme, žute boje. Na glavama kape slične boje, u kratkim kožnim kaputima kao sadašnje vindjalkne. Docnije, prilikom saslušavanja, ja sam video nekakve pločice na stolu ispred četničkog sudijske Makse. Pričalo se da su te pločice oduzete od ovih engleskih pilota. Na tim pločicama bili su neki brojevi. Ne znam šta su ti brojevi predstavljali i zašto su im te pločice bile potrebne. Oni su dovedeni danju, ali ne znam u koje doba dana.

Ovi engleski piloti zadržani su u Salašu nekoliko dana, ali u Salašu nisu zatvoreni. Posle nekoliko dana, ja sam ih sa još jednom grupom četnika sproveo u Sikole. Sećam se dobro da je u to vreme čitav štab korpusa Ljube Jovanovića prešao u Sikole, gde smo pilote zatvorili u štalu. Neko je od četničkih komandanata naredio da im se skinu uniforme i daju seljačka odela, pa je tako i urađeno.

U to vreme preki sud je neprekidno zasadao u Sikolu. Da bi ovi engleski piloti mogli da budu saslušani, doveden je jedan četnik iz brigade Siniše Pazarca iz Homolja, koji je znao engleski, da bude tumač. Njima je u Sikolu održano suđenje. Osuđeni su na smrt. Pročitana im je smrtna presuda, ali zbog čega su osuđeni -na smrt, nije mi poznato.

Po obavljanju smrtna presude ova dva engleska pilota su ostala u Sikolu još nekoliko dana, a onda sam ja od

kapetana Đoke i sudije Makse, kao i Gandića, dobio naređenje da ih likvidirani.

Ova dva engleska pilota ubio sam odmah blizu Sikole, iznad štaba na jednoj utrini. Prvo sam ubio manjeg, a zatim većeg. Ova ubistva sam izvršio klanjem, kao i ranije. Meni su u tome pomagali Ljuba Koljač i Bosanac. Engleskog pilota nižeg rasta zaklao sam dok je bio u stojećem stavu. Držali su ga Ljuba i Bosanac. Kada su potom doveli onog višeg rasta, mi smo ga naterali da sedne i ja sam onda prišao otpozadi i prerezao sam mu grkljan. I jednom i drugom ruke su bile vezane pozadi. Znam da su oni neprekidno govorili: »ingliš, ingliš« i slično. Oni nisu odmah izdahnuli. Onaj viši rastom duže vreme se koprcalo i trzalo. Kada su izdahnuli, ja sam obrisao kamu i njihovi su leševi ostali na tom mestu. Po povratku u štab, raportirao sam Đoki kapetanu da sam izvršio zadatak. Hajduković mi je potom dao englesku bluzu manjeg engleskog pilota, koju sam nosio i u kojoj sam se slikao.

Na kraju dodajem da su od padobrana ovih engleskih pilota u Salašu šivene košulje za četnike. I ja sam dobio jednu košulju koja je sašivena od engleskog padobrana...

U vezi sa ubistvom ovih Engleza više nemam šta da izjavim.«

Presuda crvenoarmejcima — smrt klanjem

— Optužnica te tereti da si ubio dva vojnika sovjetske armije. Kako je došlo do toga — pita sudija.

— Čuo sam pričanje da su oni pobjegli iz Borskog rudnika. Da su bili doterani na rad u Borski rudnik.

— Na rad kao...

— Kao zarobljenici.

— Kao zarobljenici. Dobro.

— I oni su bili pobjegli iz Borskog rudnika, nji' je povatala seoska straža uz pomoć četnika.

— Samo jedno pitanje. To je isto Sikole? Izvini što pitam.

— Da, da.

— Sikole? Da ne bi nešto pobrk'o, da pomešam i Ruse i Bugare. Trnavac? E, e, tako je. Ne, samo da ne bi ja, da idem redom.

— Priseti se! U Trnavcu je to bilo, pored Timoka.

— Pored Timoka? Čekaj, da l' su oni došli na Bukovu glavu pa sa Bukove glave doterani vamo? Sad to treba da se setim.

— Razmisli malo, seti se.

— To moram da ne bi. . .

— Da te podsetim?

— Znam da su doterani. . .

— Brigada Dragana Vranješevića bila je, kako kažeš, na zadatku u selu Trnavcu, a vi ste bili smešteni u jednom voćnjaku. I jeli ste, čak se sećaš i toga, proju i sir.

— Članovi prekog suda. . .

— Zatim je Gice Mali iz jedne štale doveo jednog čoveka.

— Znam, sad znam. . . Njih je povatala seoska straža i zatvorila ih u neki zatvor.

— U neku štalu, štala je bila. Mi, kad smo došli u Trnavac, došli smo u taj voćnjak. Ja nisam znao da ima nekog tu. Komandant sela je prišao Vranješeviću, pozdravili se i ušli u jednu kuću. U voćnjaku, gde smo bili, videli smo da jedan čovek, čuvar stoji pred zgradom, onom što je bila štala. Tu su bili zatvoreni, tu sam prvi put vid'o kako su njine kape bile. . .

— Kako su izgledale njihove kape?

— Pa, zakopčavale su se na ušima. . .

— A odelo, kakvo im je bilo?

— Vojničko odelo je bilo, al' je bilo već. . .

— Isprljano. . .

— Isprljano je bilo. I Vranješević je tu bio, počeo je saslušanje prvo jednog, pa drugog. Ja ne znam kako su se oni sporazumevali, znam da Vranješević nije znao ruski, znao sam da nijedan od četnika nije znao ruski da govori. Onda, kad je doš'o preki sud, onda je počelo saslušanje. . .

— A ko je prevodio?

— Ne znam.

— Da nisi zaboravio možda? Rekao si da je Hajduković bio prevodilac?

— Stvarno, jeste, bio je tu i Hajduković, bio je i Hajduković, prilično govori nešto ruski.

— I njima je saopštena presuda, je l' tako? Kakva presuda?

— Smrt klanjem.

— A ko im je saopštio?

— Saopštio im Maksa sudija, Đoka kapetan i Hajduković.

— I šta su Rusi rekli kada su čuli presudu? Kako su reagovali?

— Psovali su.

— Psovali? Koga su psovali?

— Psovali su četnike, psovali su sve. Dražu Mihajlovica, Mihajla... sve. Ne mogu ja sad da ponovim, taj njihov jezik ne mogu da ponovim.

— Dobro, dalje.

— I onda Sava Kaplar izveo jednoga iz štale i dao mi da ga vodim uz jedan potok, tu sam ga u tom potoku, pored jedne reke, ubio, zaklao.

— Imaš li u vezi sa tim slučajem još nešto da kažeš?

— Ma imam, čekaj, gde sam drugog ubio. To sad ne mogu da...

— Dobro, jesi li i drugog ubio?

— Jesam, jesam. Ono što jes, jes...

— Jesi li znao njihova imena?

— Jedan se zvao Kosta, Kostja, Kosta, Kosta...

— Drugi? Aleksandar?

— Aleksandar. Tačno, Aleksandar.

— Dobro, nije.

— Ne, ja ću kažem, ono što jeste — jeste, što nije — nije.

Svedok Radomir Radisavljević

»To je bilo 23. novembra 1943. Došao jedan četnik, u stvari njihov kurir, kod moje kuće i uzeo kramp, lopatu i motiku. Dok sam došao do štaba njihovog, rekli su nam da sačekamo da idemo na neki zadatak. Ja nisam znao kakav zadatak, o čemu se radi. Malo kasnije pred štab su izveli jednog crvenoarmejca, vezanih ruku na leđima i u koloni

jedan po jedan, ta crna trojka napred i mi za njima, došli smo na ovo mesto.

Na ovom mestu, isti taj Požarevac rekao je da klekne ovaj dole, i oborio ga u ležeći stav. Glavu mu zabacio unazad, izvadio kamu, i ovde mu presekao grkljan. Crvenoarmejac je bio sav okrvavljen. Nije ni reč rekao. Mi smo ovde, na ovom mestu iskopali rupu i zatrpali ga. Bio je sneg oko deset santimetara debljine, mesečina. Fino se sve videlo. Na tom mestu, malo dalje, isto tu, posle izvesnog vremena, jednog Rusa zaklali i vezali mu žicu i kamen oko guše i bacili ga u reku Timok.«

Olovka kao nož

U pauzi suđenja, u pratnji milicionera Rajčić izlazi iz sudnice.

Uvode ga u jednu sobu u dnu hodnika. Na stolu nekoliko crnih kafa i flašica sokova. Ispija kafu. Milicioner koji ga čuva nudi mu i svoju. I nju Rajčić ispija.

Neko mu kaže: »Dobro, Požarevac, nas dvojica smo isto godište. Ja sam skoro potpuno sed, a kod tebe samo poneka bela, oko ušiju.«

— Po prirodi je to — spremno odgovara Rajčić. — Ja sam na majku. Imala je 72 godine i tek poneku sedu, baš kao ja sada.

Rajčić ispija još jedan sok. Sa njegove desne i ljeve strane po jedan milicioner. Ne seže im ni do ramena.

Ponovo pitanje:

— A da li si ubijao još na neki način?

Požarevac se upitno zagleda u čoveka kao da traži objašnjenje.

— Mislim, nožem.

— Jesam. Mogao bih da pokažem. — Obraća se milicionerima koji ga čuvaju:

— Mogu li da ustanem i pokažem?

Odobravaju mu. Rajčić opkoračava klupu i staje na sredinu sobe. Traži da mu neko pozajmi olovku. Stavlja je na dlan desne ruke. Prste obavija oko olovke tako da se ne vidi. Ruku spušta niz bedro.

Pita jednog inspektora može li na njemu da demonstrira. Ovaj pristaje.

Požarevac prilazi inspektoru i desnom rukom ga grli. Prebacuje je preko ramena.

— Brale, neće tebi ništa biti — kaže. — Evo, kad bih žrtvu zagrlio, zgrabio bih kamu za dršku i gurnuo je u »bajbu rupu«... To je ovo ovde...

Rajčić prstom pokazuje mesto između ramena i ključne kosti.

Neko zaključuje:

— Znači, žrtva se ne bi ni nadala udarcu?

Požarevac vraća olovku i mirno seda na klupu.

Smrt Grigorija Stojkovića iz Rgotine i njegova dva sina

»Trećeg novembra 1943. oko 18.30 časova čuo sam lajež našeg psa — priča na sudu sin Grigorija Stojkovića. — Podigao sam zavesu na prozoru i video da u naše dvorište upada grupa naoružanih ljudi. Tačno sam od svetla, od sijalice u sobi koja je bleštala u pravcu kapije, primetio da nose oružje na ramenu. Ja sam se naglo okrenuo (moj otac je sedeo za stolom, večerao) i rekao sam: »Tato, ulazi neka grupa naoružanih ljudi u naše dvorište.« Samo što sam izgovorio, neko je već zakucao na vrata i gromkim glasom povikao: »Domaćine, otvaraj. Šta čekaš?« Moj otac je ustao i otvorio vrata. U kuću su upali njih trojica. A po mom, koliko sam ja zaključio, ta je grupa brojala sedam do osam ljudi. To znači, pošto je kuća imala pet prozora, da je na svakom prozoru stajao po jedan naoružan četnik.

Znači da je kuća, faktički, bila blokirana. Kada su njih trojica ušla u kuću, jedan je upitao: »Da li ste vi domaćin Grigorije Stojković?« Moj otac je odgovorio: »Da, ja sam.« »Da li želite da sa vama razgovaramo ovde, pred vašom ženom i ovim dečakom ili 'oćete da idemo u drugo odeljenje?« Moj otac je prošao albanske gudure, cersku bitku, Solunski front, stari ratnik, znao je da to nisu partizani, znao je da su došli po njega i šta ga čeka. Dva moja rođena brata, starija, već su bila u niškom logoru. Rekao je na kraju: »Idemo u drugo odeljenje.« On je pošao, pogledao svoju ženu i mene.

Za mojim ocem su pošla dva četnika, a treći je mene i moju majku grubo gurnuo u ovo odeljenje gde smo bili, gde smo večerali. Za nama je zalupio vrata i držao je bravu. Ja i majka smo seli na krevet usplahireni. A pre toga, zaboravio sam da kažem, kada je moj otac rekao »u drugu sobu«, ja sam počeo suznih očiju da molim: »Braćo, nemojte da ga ubijete, nema ko da nas hlebom hrani.« Moja majka je počela da plače i rekla: »Nemojte, molim vas, ja vas preklinjem, nemojte da ga ubijete, šta ćemo ja i ovo jadno dete. Sinovi su nam već u niškom logoru. Ako njega ubijete, i mi ćemo da pomremo.«

Kad smo seli na krevet, drhtao sam kao prut. To je bila najduža noć u mom životu. To nije za mene bila noć, to je za mene bila večnost i sećaću je se do groba. Nakon dva minuta, ili tri, čuli smo žučan razgovor u susednom odeljenju, pošto je to bila stara kuća kovanica, punjena blatom. I onda smo čuli krkljanje. Majka me je stegla za ruku i rekla: »Sinko, zaklaše ga.« Ja sam u tom momentu skočio sa kreveta u nameri da pođem ka vratima. Ali majka me je povukla za ruku i rekla: »Sedi, sinko, i nas će da pokolju.« Prošlo je možda minut posle tog krkljanja i neko je iz hodnika doviknuo: »Da se niste makli do zore, inače ćemo i vas da počistimo.« Čuli smo bat cokula niz stepenice i nismo se makli s kreveta sve do zore, dok nije svanulo. Kada je svanulo, ja i majka smo izašli, otišli u susedno odeljenje i imali šta da vidimo. Moj otac je ležao vezanih ruku, glava mu je bila odrubljena, držala se samo na vratnim žilama, lokva krvi je bila oko dva metra.

Moja majka je počela da kuka strašnim glasom, čini mi se, srce mi se paralo od bola i tuge. I tako celog života. A to sve od ruku Vojislava Rajčica.

Znao sam da su mi braća na robiji, a znam da sam ja, dečko od 15 godina, nemoćan, kako ću za mene i za moju majku da zaradim parče hleba. Počeo sam da plaćem zajedno sa majkom. Tu su se sakupile naše komšije, pitali šta je to, kakva je tu kuknjava. Mi smo rekli da nam je otac zaklan. Ljudi su počeli da nas sažaljevaju, em siromašno stanje, em moja braća u logoru, em zaklan domaćin kuće. Pod vrlo teškim okolnostima i siromašno sahranili smo mog oca 4. ili 5. novembra 1943. godine.

Nakon 24 časa, 6. novembra, u ranu zoru, bugarska kaznena ekspedicija streljala je moja dva brata, starijeg Slavka (24), i srednjeg Marka (20). Streljali su ih u jednom danu i sahranili smo ih 8. novembra u jedan grob.«

Požarevac je izveden na mesto zločina, u selo Sikole, Salaš, Rgotinu (uz Timok), na Bukovu glavu i druga mesta. Sa neverovatnom preciznošću je opisivao gde je i kada žrtve ubijao.

Kada je posle 37 godina doveden u Rgotinu pred kuću domaćina Grigorija Stojkovića, odmah je rekao: »Ova kuća nije postojala u ono vreme. Mora da je kasnije podignuta. Ni ove ograde nije bilo.«

U istrazi, a i docnije na sudu, Požarevac je ponekad reč klanje zamenjivao rečima »izvršio delo«.

Bol majke Milanke

Na poziv predsedavajućeg Okružnog suda ulazi seda starica. Naočare drži u ruci. Teško se kreće. Prilazi mestu za svedoke.

Na pitanje sudije jedva čujno odgovara. Nekima je poznata njena tragedija. Požarevac nezainteresovano posmatra staricu.

Kada je žena stala na mesto za svedoke, sudija je pita: »Vi ste Milanka Tomić?« Umesto odgovora, starica potvrđuje glavom. Nije joj prijatno što se nalazi u sudnici. Ne bi htela da se seća onog što je nekad bilo. Njena dva sina, Veljko i Borivoje, dečaci od 16 i 17 godina, ubijeni su pred njenim očima.

»Bila su to dobra deca... ispite su prošla... sve odlično... Od mene četnici tražili dukate... ja im dala... i opet deca zaklana...«

Sudija prekida tišinu:

— Milanka, imate li još šta da kažete?

Odgovor je ponovo izostao.

Sudija se obraća Požarevcu:

— Rajčiću, šta imaš da izjaviš povodom ovog slučaja?

— To je ono što sam pričao da sam radio pod alko-

holom, kad su četnici meni sutradan prebacivali da sam nekoga ubio.

— Šta hoćeš time da kažeš?

— Neću da kažem ništa — odgovara Rajčić.

— Jesi li ti ubio Vljaka Tomića?

— Da, da. Tada sam bio u pijanom stanju i ne mogu tačno da se setim. Sutradan mi kažu četnici da sam ja izvršio delo.

Sudija želi precizan odgovor.

— Je li tačno da si ga ubio ili nisi?

— Pa... ja sam bio u pijanom stanju.

Bezimene žrtve

Istražnom sudiji Okružnog suda u Zaječaru Radojici Nikoliću, Vojislav Rajčić je ispričao o ljudima kojima nikada nije saznao imena.

»Krenuli smo sa Bukove glave prema selu Rgotina. Zaustavili smo se ispred sela, tamo gde je bila izgrađena osmatraonica: četiri grede pobijene u zemlju, odozgo prikucane daske. Na osmatračnicu se penjalo jedno lice, osmatralo okolinu i o svemu obaveštavalo drugo lice koje je prenosilo vesti seljacima o iznenadnom nailasku Nernaca ili nepoznatih ljudi...

Zaustavili smo se kod te osmatračnice. Sećam se, komandant Drago Vranješević gledao je neke spiskove, a zatim je poslao Spalojka, Giceta i Savu u selo.

Ubrzo su se oni vratili iz sela i doveli jednog čoveka, starog otprilike 30 do 35 godina, u seljačkom odelu. Čim su ga doveli krenuli smo prema Bukovoj glavi. Dok smo išli, Drago Vranješević mi je rekao da ovog čoveka likvidiram. Naređenje je čuo i ovaj čovek i odmah je počeo da nas psuje: »Majku vam koljačku.« Nisam siguran, ali mislim da je Ljuba Koljač dohvatio nečiju kapu i stavio ovom čoveku u usta da ne viče, a Sava se obratio meni: »Šta čekaš, majku ti božiju.«

Ovog čoveka su čvrsto držali članovi moje crne trojke: Ljuba Koljač, Bosanac i Sava. Bio je vezan, neko ga je uhvatio za kosu i povukao mu glavu unazad. Ja sam mu prišao na isti način kao i ranije ostalima...

Njegov leš ostao je na putu. Njegovo ime nikada nisam saznao. Dok smo išli prema Bukovoj glavi, komandant Vranješević mi je rekao da se sutra javim na raport. Znao sam da ovo ne sluti na dobro.

— Ti slabo radiš tvoj posao... Možeš li bolje?

— Moći ću, gospodine potporučniče, odgovorio sam.

»Jednog dana, u jesen, godine 1943, ne sećam se da li je bio septembar ili Oktobar, ali znam da je to bilo posle proslave rođendana kralja Petra Drugog, dovedeno je u našu brigadu jedno lice. To je bio jedan mladić koji nije imao više od sedamnaest godina. Ne znam odakle je doveden. Uostalom, običaj je bio da u našoj brigadi, a docnije u korpusu, četnici komandanti govore da je dovedeno lice iz jednog mesta, a ono je u stvari iz sasvim drugog mesta. I na taj način oni su hteli da sakriju ono što rade. Taj mladić je zadržan u našoj brigadi dan ili dva. Njega je saslušavao Vranješević. Ne sećam se da li je u to vreme na Bukovoj glavi bio i preki sud i da li je od prekog suda saslušavan. Govorilo se da je taj mladić brat nekog partizana koga su četnici uhvatili kada je ranjen četnički komandant korpusa Ljuba Jovanović. Taj partizan je spaljen. Ja nisam prisustvo-
vao od početka do kraja tom spaljivanju. Naišao sam kada je sve bilo gotovo, odnosno ja sam bio samo na početku kada je vatra naložena ispod tog partizana koji je bio obešen za noge. Sećam se da u vatri nije bilo plamena već dima i da ga je dim prosto gušio. Ubrzo sam otišao, te ne znam šta je bilo dalje...«

»Početkom zime, godine 1943. ili krajem jeseni te iste godine, ne sećam se tačno meseca, doveden je jedan železničar. On je imao na sebi železničke pantalone i čini mi se neki šinjel. Imao je železničarsku kapu na glavi. Za njega su rekli da je špekulant i crnoberzijanac. U štabu je zadržan jednu noć i dan, u podrumu.

Imao je kod sebe džepni sat »lonžin«, taj sat mu je uzeo Spalojko, a zatim je sat predao komandantu Vranješeviću, a za sebe je zadržao šinjel. Ime ovog železničara ne znam.

Njega smo likvidirali u jednom potoku iza štaba.«

»Krajem jula ili početkom avgusta 1944. godine u četnički logor u Sikolu dovedena je veća grupa Rgočana za koje je rečeno da su komunisti. Četnički preki sud je šestoricu

osudio na smrt. U toj grupi bila je i jedna žena koju su zvali Amerikanka, i njen muž Amerikanac. Tu je bio i jedan mladić.

U to vreme u logoru bio je Čeda Čolić. Pre nego što smo izvršili presudu i likvidirali ovo šestoro Rgoćana, ubijen je Čeda Čolić. Njega je ubio Aber. Čeda Čolić je bio toliko isprebijan da nije mogao da hoda, pa su ga natovarili na kola i odvezli, a Aber ga je ubio kamom.

Ovde hoću da kažem da je Čeda Čolić bio prosto izmrcvaren. Možda sam ga i ja tukao, ali se ne sećam.

Ja se ne sećam da li smo ovih šestoro Rgoćana koji su osuđeni na smrt tukli. Znam da smo tukli neke, ali ne znam tačno koje. Tukli smo ih motkama, konopcima, na svaki način.

Od ovih šestoro osuđenih na smrt, ja sam ubio dvojicu. Odveli smo ih na Deli Jovan, do jedne rudarske šahte. Sa mnom su bili Aber, Gice, još nekoliko koljača; čini mi se da su tu bili Spalajko, Čeda Brkić i neki drugi.

Znam da je Aber ubio uvaženu Amerikanku, ja sam ubio njenog muža Amerikanca i to tako što sam ,mu rekao da sedne na zemlju, pa sam ga onda udario nožem po vratu i prezeo grkljan. Tako sam likvidirao još jednog iz ove grupe. Ne znam ko je likvidirao ostalu trojicu. Kada smo izvršili ova ubistva, povukli smo se i zapalili cigaretu da se smirimo, a ostali četnici su prišli i pobacali ubijene u šahtu.

Prilikom likvidiranja ostale trojice, znam da je jedan počeo da beži. Gice i Aber su potrčali za tim čovekom, stigili ga i likvidirali.

Ovo mesto je prilično daleko od logora i nisam siguran da bih ga pronašao.«

»Sećam se, nailazili su partizani, a mi smo se povlačili sa Bukove glave, odstupali prema selu Donja Bela Reka, odatle prema Krivelju. Dok smo se povlačili, dobijao sam naređenja. Jednog mladića su uhvatili u Donjoj Beloj Reci kao partizana. Mlad čovek, mlađi od mene, bedno obučen. Zalutao. Pretresao sam ga i našao: sapun, četkicu za zube, i mašinicu za brijanje. Stvari sam uzeo, a njega — kao i ostale — zaklao i ostavio pored puta. Nastavio sam put sa kolonom.

Stigli smo u selo Krivelj. Neki četnici, koji nisu bili iz naše jedinice, udarali su jednog čoveka noževima, kamama.

Bilo ih je osmorica. Govorilo se da je partizan. Čini mi se da je imao kačket i petokraku na kačketu. Dok su ga udarali kamama, posmatrali smo ja i Sava. U jednom trenutku Sava reče: »Šta gledaš, kolji to, vidiš da oni ne urneju.«

»U selu Vražogrnju bio je u nečijoj kući zatvoren jedan mladić, crnomanjast, sa grguravom kosom. Aber, ja i još jedan četnik, zvani Čaruga, dobili smo zadatak od poručnika Hajdukovića da ga likvidiramo. Da bismo meštanima zavarali trag, mi smo ovog mladića povelili prema selu Trnavac, pored samog Timoka. I kada smo hteli da ga likvidiramo, ja sam na njivi video jednog starca i još dva-tri deteta, obrađivali su zemlju. Prišao sam starcu i rekao: »Pomoz' bog, starino«... Starac je skinuo kapu. Ništa nije rekao. Zatražio sam mu šibicu da pripalim cigaretu. Nije imao šibicu, ali nam je vatru dao, ukresao je kresivom — parčetom čelika o kamen belutak koji daje varnice i zapali trud.

Starcu smo naredili da sa decom ode kući, da se ne zadržava u polju. Krenuo je sa decom prema selu. Mladić je čekao, vezan, pored Timoka... Aber i ja smo ga držali za ruke i glavu, dok je Čaruga radio kamom. Telo mladića smo bacili u Timok.«

»Godine 1944. likvidirao sam u Salašu, u zabranu, jednog mladića iz Negotina. Dovedli su ga Hajdukovićevo vojnicima, njih trojica, u ranim jutarnjim časovima. Video sam odmah da se radi o nekom radniku jer je na sebi imao radničko odelo zamazano uljem. Bio je niskog rasta, ali prilično razvijen. Iz štaba su izašla tri četnika, koja su dovela ovog mladića. Oni su se obratili rečima: »Gde si, Požarevac, imaćeš posla.« Tu su me oni počastili i popili smo zajednički pola litra rakije. Kasnije, Maksa je upitao Đoku kapetana da li mogu da počnu da rade. I Đoka je rekao da može i ovog čoveka su odveli u štab.

Ja sam pitao: »Ko je ovaj čovek?« Na ovo mi je Sava odgovorio da je on komunista. Ja sam Savi rekao: »Kakav komunista, pogledaj kakav je!« Na ovo mi je Sava odgovorio: »Njegova je glava puna ideja marksizma i lenjinizma.«

Pošto smo stajali ispred vrata čuli smo da je Đoka pitao s kim se sastajao na železničkoj stanici u Negotinu. On je odgovorio da mu to nije poznato.

Dva puta su ga izvodili i vraćali unutra. Poslednji put kad su ga pozvali pročitali su smrtnu presudu i vratili ga u podrum.

Otišao sam na spavanje. Mislio sam da će neko drugi da ode na zadatak: Aber, Gice Mali, Spalojko ili neko drugi.

Pozvao me je Sava: »Požarevac, brzo u štab.«

U štabu sam zatekao članove prekog suda. Tom prilikom mi je Đoka rekao: »Požarevac, ovog mazala vodi gde si vodio i ostale.«

Komad platna

— Kako su se ponašali ljudi koje ste vodili na klanje — pitam Požarevca.

— Znam da su mnogi, dok smo ih vodili u šumu, plakali, zbog toga smo im vezivali usta. Događalo se da se marama odeže i oni zapomažu, viču. Zbog toga sam dobio prekor u štabu.

Jedne noći probudio me Sava kaplar da sa javim komandantu Ljubi. Došao sam sa sanjivim Bosancem i Ljubom Koljačem. U štabu su mi rekli da treba da likvidiram jednog naučnika, ne uči dobro decu, ne uči ih kao što treba da uči ravnogorce. Rekao sam da sam spreman. Komandant korpusa Ljuba Jovanović me zadržao i ponudio rakijom. Sa svojom crnom trojkom izveo sam naučnika iz podruma — bio je lepo obučen, crnomanjast, star oko 30 godina. Povelili smo ga u jedan zabran. Komadom platna zatvorili smo mu usta. Taj komad platna vezan je pozadi, a спреда je išao preko usta, tako da nije mogao da viče. U štabu je napravljen jedan komad platna koji se stavlja lako na glavu, tako da oni nisu mogli sami da ga skinu, ni trzanjem glave. Ruke su im bile vezane. Taj komad platna bio je dužine jedan metar, a širine 15—20 santimetara.

— Jeste li nekad zaklali jagnje, prase, tele?

— Ja sam prasiće klao... kravu nisam — to je bilo skupo za mene.

— A jeste li, možda, znali da prilikom klanja i životinje plaču? Tako bar pričaju ljudi za ovcu, tele, kozu...

— To za kozu, ovcu, tele... nisam znao. Ja sam imao kera, lep, šaren, ništa lepše od njega. Našao sam ga u blizini kuće na putu. Vidim, neće da beži. Pridem mu, a on ranjen u zadnju nogu. Išao bi za mnom ali vidim ne može, vuče nogu. Ponesem ga kući, donesem zavoje i počnem da ga previjam. U štali je spavao, donosio sam mu iz kuće sir, kajmak, mleko, žena odvajala za njega. Hranio sam ga, recimo, kao bolesnika! Onda sam čuo da je lovcima iz Kraljeva nestao ker. Kažem Ratomiru Đuričiću, predsedniku lovačkog društva da je kod mene ker, onaj što ga traže.

Dođe čovek i kako otvori štalu, ker skoči. Prepoznao je gazdu. Taj čovek se meni obrati, sećam se, kao danas: »Fala ti, druže, njega više volim nego celo imanje.« A onda mi dade jedan paket: kupio mi novu košulju, kao nagradu što sam mu izlečio i sačuvao kera.

»Požarevac, nisi mi vratio kusur«

— Da li ste nekoga pustili da pobegne — pitam Požarevca. — Bili ste u prilici, kako kažete, izvršavali ste naređenja, a kada ste ostali sami s nekim koga ste povelili da...

— Jesam — kaže Požarevac, seća se, ne sapliće reči, priča tačno. — Povedem jednog mladića iz sela u potok. Udaljili smo se od seoskih kuća. On, mlađi od mene, ide napred, a ja za njim, naoružan. Imaš li para kod sebe, pitam ga. Imam, kaže mladić i uhvati se za džep. Izvadi novčanik. Onako u mraku otvorim, pun para. Stavim notes u svoj džep i kažem: sačekaj me ovde kod stene. Znam da ne sme da pobegne. Vratim se u selo, u kafanu, i tu se malo zadržim pored rakije. Lakše ću da ga likvidiram. Pijem, ali ga ne zaboravljam. Nema se više vremena. Živ čovek ne može dugo da čeka. Dođem do stene, njega nema. Pobegao.

Pošto je kolona bila u pokretu, ja nisam mogao da ga tražim, požurio sam da stignem kolonu. Čim sam se priključio koloni, Vranješević me je pitao šta je bilo sa onim čovekom, a ja sam rekao »gotovo je«. Tako sam ga prevario, jer je on pomislio da sam ovog čoveka ubio. On je pitao: »Gde je njegovo odelo?«... Odgovorio sam: »Evo, kod mene

je«... On se uopšte nije okrenuo da proverí da li zaista nosim odelo ovog čoveka. Da me je tada proverio uhvatio bi me u laži i ja bih bio ubijen. Moja je sreća bila to što smo nas dvojica bili sami, a da su bili i ostali članovi moje crne trojke, ovo se sigurno ne bi ovako desilo.

Taj isti čovek na suočenju mi je rekao: »Požarevac, nisi mi vratio kusur od onih para!« Umesto da mi bude zahvalan što je ostao živ.

Pitam ga zašto su baš njega uzimali da obavlja ove poslove.

— Da koljem? Evo, ne znam. Kada sam ubio samo dvojicu imao sam prilike da pobegnem, ali jedan pobegao i uhvatili ga u selu Metovnici. Dovedi ga četnici na Bukovu glavu i ubili pred celim strojem. I komandant Vranješević govori na zboru:

»Ko ovako misli, ovde će da završi.«

Pismo iz Pariza

Službi Državne bezbednosti u Zaječaru stiglo je pismo iz Pariza, od Jelene Velimirović, čijeg su muža četnici ubili. Pismo glasi:

»Dragi isledniče, ja sam Francuskinja i živim u Francuskoj. Godine 1938. udala sam se za Jugoslovena Ljubomira Velimirovića i sve do završetka rata živela sam u selu Baničino. Pošto u Francuskoj čitam jugoslovenske novine, pratila sam pisanje o četniku Rajčiću. Još uvek sam uzbuđena i to me je nateralo da vam ovo pismo napišem, da vam se izjadam, ispričam moje muke, koje sam doživela u selu Baničini, gde smo živeli, ja i moj muž Ljubomir, sa dvoje dece. Moj muž je radio u opštini kao sekretar, ili pisar. Jednog dana, baš tačno u nedelju, 19. septembra 1943. godine, četnici su zalupali na naša vrata i odveli mog muža. Deca i ja smo ostali kod kuće, u strahu, jedva smo dočekali da svane dan.

U ponedeljak, 20. septembra, komšije i seljaci su naši moga muža Ljubomira u šumi, dva kilometra od kuće. Bio je zaklan: grlo presečeno, oba uva odsečena, srce izvađeno, a na leđima imao je 13 do 15 rana od uboda noža. Mislila sam: možda je taj zlikovac zaklao i onako nagrudio moga

muža. Napominjem, mi smo živeli u okolini gde je taj zlikovac harao. A i dobro sam poznavala njegove čupave starešine, Lazarevića, Vranješevića i Ljubu Jovanovića, pa vas molim, dragi isledniče, da i ja, posle 35 godina saznam ko je ubica mog muža. Jugoslovenske vlasti su mi izdale pismenu potvrdu da je moj muž pao kao žrtva fašističkog terora, zaklan od četnika. Dobila sam muževljevu penziju, koju primam redovno...«

Četrdeset i devet ubistava

Optužnica i sud su prihvatili 49 ubistava.

A bilo ih je više. Za sud nisu mogla biti obrazložena, dokazana.

— Da li si još koga ubio — pita islednik.

— Jesam, odgovara Rajčić.

— Objasni.

Požarevac zastaje malo, kao da želi nečeg da se priseti.

— Mene je često komandant korpusa Ljuba Jovanović Patak pozivao k sebi, pokazivao na tanjir na stolu i naređivao da jedem. Tamo je bilo dosta sitno seckanog luka, dobro zasoljenog. Teško je bilo gutati. Luk ljut a presoljen. Ali, jesti sam morao, tanjir isprazniti.

— Šta se dalje zbivalo?

— Kad bih sve pojeo, ubi žed. Patak bi mi tada do-turao flašu rakije. Obično sam je ispraznio. E, onda mi je dovođio osuđene na likvidaciju. Ubijao sam i tada. Koga i koliko, ne znam. Jednostavno, ne sećam se, bio sam pijan. Tek, tek nekako kao kroz maglu.

— Ipak se sećaš?

— Sećam se da sam u selu Rgotina, otišao u kuću jednog starca. Bio sam pod alkoholom. Kažu da sam ga ja ubio. Ja, onako pijan, možda jesam — možda nisam. Meštani su mi pričali da sam ga izveo iz jedne u drugu sobu i tu zaklao... Možda jesam, možda nisam... Ja sam često pijan klao ljude. Tada bih zaklao svakoga na koga mi pokažu. Nisam mogao da kontrolišem sebe. Dobio sam batine od mojih zato što sam u pijanom stanju pričao kako mi koljemo i koga smo sve likvidirali. Presavili su me dva puta na panj... jedan bi

mi seo na noge, a drugi na grudi... Prvi put sam dobio 27, a drugi put 17 udaraca motkom, debelom kao ova moja ruka.

Zavrnu rukave zatvoreničkog odela: ruke ne baš tako snažne ni jake za veliki teret.

— Šta biste vi uradili sa čovekom koji ima toliko smrti na duši — pitam Požarevca.

— Pravo da ti kažem — ništa! Oni koji su išli dobrovoljno, koji su se grabili, ja bih sa njima lako, ovako kao što sam ja osuđen na smrt. Tako i za njih. A one koji su išli pod okolnostima kao što sam ja išao, pod pritiskom Kiceta, pa Rajka Petruce, Maruca, Kikića, to je drugo — mirno odgovara Požarevac. — Mislim da je Kikić i danas živ, on je iz Zaječara, ili Negotina, ne znam odakle je. Ne znam ništa o njemu, ne znam da li mu je suđeno. Hteo bih samo da ga pitam — kaže Požarevac i pokazuje ožiljak na vratu — da ga pitam — za ovaj moj ožiljak na vratu od njegove kame — kada me je naterao da ubijem.

— Ipak, kakvu odluku suda očekujete?

— Samo očekujem smrt. To iskreno govorim.

IZA CRNE ZAVESE

Požarevac menja uniformu

Šestog septembra 1944. godine korpus Ljube Jovanovića Patka bio je u okolini Salaša. Tada je došla naredba da se četnici pripreme za povlačenje. Od Bukove glave, četnici odstupaju preko Bošnjana, Kruševca i izlaze na Ravnu goru. Sa Ravne gore spuštaju se prema Drini i prelaze u Bosnu. Vojislava Rajčica zarobljavaju u selu Kožuh, u Bosni.

— Sa četničkim komandantima izgubih vezu. Daleko smo bili od Krajine, čak u Bosni. Mislim da nas je zarobila Pedeset i prva divizija. Zdravi pobegoše, a mi bolesni ostadosmo. Postrojiše nas nekoliko zarobljenika, izvadiše nam zatvarače iz pušaka i jedan komesar reče: »Ko može da ostane sa nama, neka ostane...« Bili smo iscrpljeni. Tu nas ispraše od vašaka. Dobili smo hranu. Obrijaše nas i podišaše. A zatim nas odvedoše u Sarajevo. Dovedoše nas u jednu veliku zgradu, valjda je to bio partizanski štab, i tu nam

saopštiše da je sve oslobođeno. I pitaše nas, redom, za koji pravac da nam pišu objave, da idemo kući... I, negde vozom, negde kamionima, malo pešice i dođosmo u Beograd. Na železničkoj stanici, u gužvi, tumaram i nađem neke moje iz Požarevca. Pitaju me oni odakle idem, ja ne pričam da sam bio u četnicima, kažem im: »Bio sam u partizanima pa sam otpušten kao bolestan.« Platiše mi oni voznu kartu do Požarevca.

Dođosmo u Požarevac. Odem pravo u partizansku kasarnu. Kažem stražaru da moram da se prijavim. Dođe dežurni, gleda onu objavu, gleda i kaže: »Vodi ga tamo, u četu.« Tamo sve dezerteri... Hrana dobra i spavanje. Neko u seljačkom odelu, opanci, cipele, sve šareno bilo. Zanimanje, po vojnički. Ostadoh 20 dana. Dođe onda jedan drug iz štaba, iz Požarevca, sa tri zvezdice, znači kapetan. Osmotri nas i prstom izdvaja. Odabra nas trideset trojicu. Pred magacinom primamo stražu — puške. »Idite u Smederevo da čuvate ratne zarobljenike« — saopšti kapetan.

U Smederevu nas primi komandant Luka Martinović. »Drugovi, kaže, večeras ćete ovde da spavate a sutra ćemo da vas rasporedimo i upoznamo kako treba da se čuvaju ratni zarobljenici.«

Kasarna, zarobljenici, Nemci i Italijani, više Nemaca. Prvo upozorenje: da neko od zarobljenika ne prepliva Dunav i ne pobegne.

I jedan za drugim, dajemo podatke o sebi.

— Sta si po činu? — pita komesar.

— Stariji vodnik.

— Gde ti je čin?

— Eno ga tamo, u torbi. Ja to i ne nosim.

— Prišij taj čin.

— Prišiću, druže komesare, ima vremena.

— Prišij odmah — kaže komesar i piše.

Rekao sam da sam bio u štabu Prve armije, u Trećoj diviziji, koja je bila u Bosni.

Na rukave sam prišio čin starijeg partizanskog vodnika, tri zvezdice, koje sam našao u Požarevcu. U kasarni, kad sam došao iz Bosne, dok smo se obučavali za čuvanje zarobljenika.

I tako sam obavljao dužnost starijeg vodnika. Sa ratnim zarobljenicima nisam razgovarao; kad bi nešto zahtevali, ja bih im doveo tumača.

— Da li ste se plašili da će vas otkriti — pitam.

— Jesam, ono što jest-jest. To mi je stalno bilo u glavi, ali sam imao sreće da nikog nije bilo iz Požarevca... Uplašio sam se kada sam sprovodio zarobljenika na rad u Kostolac, da me neko u Požarevcu ne prepozna... Kući sam odlazio u uniformi starijeg vodnika.

— Kako ste odlazili kući u partizanskoj uniformi kada ste pre toga dolazili u Ljotićevskoj?

— S ljudima u selu se nisam viđao, nigde nisam odlazio. Ni u kafanu. Majka me jednom pitala kako sam sada vodnik. Pa, znaš da sam oteran u Borski rudnik, a odatle sam pobeo u partizane, odgovorio sam.

— Koliko dugo ste ostali sa činom starijeg vodnika?

— Godinu i po dana. Ali, kada smo čistili teren od Ljotićevaca, u okolini Smedereva, sunce mu — Pedeset prva divizija dođe u Smederevo. Tada mi je bilo najteže. Sretnem vodnika koji me je lično zarobio kao četnika. I on mi kaže: »Ti si dobro stigao do čina.« »Ja sam imao čin, stekao sam ga u partizanima, pričam mu, nisam mogao da ostanem u Bosni, bio sam tifusar...«

Pozdravi se vodnik sa mnom i ode. ..

Dok sam bio »stariji vodnik« oženio sam se u Smederevu, Radoslavkom. Moj komandir se oženio njenom drugaricom. Upoznali smo se na korzu. Tamo su bili i neki mornari na Dunavu, ona se uhvatila s njima, pa me zarazi, bog te tvoje. Tada sam imao 23 godine. Posle devet meseci smo se razveli. Majka, kad je saznala za njenu bolest, isterala je iz kuće.

Ta žena me upropastila, i bolnica. Na otpusnoj listi dopišem još deset dana bolovanja da bih mogao da idem kući. Prođe bolovanje i ja se vratim u Smederevo. Kad tamo, u kasarni, komesar mi traži otpusnu listu, pa gleda, gleda i kaže: »Lista je prepravljena, ne slaže se olovka.«

— A kako ste prepravili listu kad ste bili nepismeni?

— Zamolio čoveka u bolnici koji je ležao do mene da mi prepravi dokumenta. Nagovorio ga. Objasnio mu da u mene neće da sumnjaju, jer sam nepismen.

»Otpusna lista je prepravljena, kaže komesar... ti sve-
tu nedelju.«

»Otkud znam, kažem, ja sam nepismen.«

»U zatvor — kaže on. — Ima da znaš.«

Jedan dan, drugi, treći, pozvaše me u kancelariju. Tu neki ljudi iz Požarevca. Pričaju da sam bio u Ijotićevcima i tukao Salčeta Todorovića. Nema se kud, ja kažem: »Dragan ga je tukao, a ja sam gledao.«

»Umro od batina«, kažu ljudi iz Požarevca.

»Ne znam da je umro od batina, ali znam da je bio bolesnik na plućima...«

Komesar samo otvara neke kovertе. Čita i gleda u mene. Pita me gde sam stekao čin starijeg vodnika. Ja sve priznam: za lažni čin, za odavanje nekih komunista, za smrt Salčeta Todorovića. Pošalju me na sud. Sudio mi Vojni sud u Kragujevcu. Na sudu su bili svedoci iz Požarevca, videli su me u Ijotićevskom odelu. Šta da radim, priznam za ono što me terete. Osudiše me na dvadeset godina strogog zatvora i pet godina bez građanskih prava. Posle deset dana prebaeiše me u zatvor, u Sremsku Mitrovicu.. .

Zatvor u Sremskoj Mitrovici

Vojislav Rajčić Požarevac otišao je na izdržavanje kazne i tako mu se zameo trag.

— Radim na ciglani. Čuva nas milicija na konjima. Ja pravim sitan crep, učim na presi i neprestano gledam u konje. Izvode jednu kobilu i vezuju je da se pari. Upravnik, rodом nз Sokobanje, viče na osuđenika zašto izvodi pastuva, a kobili, da izvinite, nije vezao rep. Ja se umešam: »Gospodine komandir, on će da upropasti pastuva, nemojte da ga puštate. Ne pušta se tako kobila, može da ubije pastuva, da ga iskilavi.«

»Vodi tu džukelu tamo, kod konja« — kaže jedan od prisutnih za mene.

Upravnik me podržava... Uzmем krpу, konopac, vežem kobili zadnje noge za okovratnik da ne može da baci čifte i kažem da puste pastuva. Oni svi gledaju. I izvršavaju moje zahteve. Srodiše se pastuv i kobila.

»Vidite kako se to radi, kažem konjičkoj miliciji, nije pastuv sto banki, to je polukrvna rasa. Više on vredi nego ja ovde u zatvoru...«

Vratim se na svoje radno mesto. Crep, cigla, presa, učim zanat... I jednog dana počеше osuđenici da pričaju da je stiglo pomilovanje. Za koga, koliko, još se ne zna, ali osuđenici saznali da je stiglo. Čitaju naredbu po sobama. Vojislav Rajčić pomilovan — 12 godina. Ja srećan... Radim ja i dalje, niko me ne dira.

— Da li ste se u zatvoru poveravali kome?

— Nikom, taman posla. Prošlo je dosta vremena, niko me ne dira... Posle dvanaest godina izašao sam iz zatvora i otišao u svoje rodno mesto, u Podunavce. Oženio sam se Ljubinkom. S njom imam dvoje dece, sina Tomislava, rođenog 1955. godine, i ćerku Marinu, rođenu 1959. godine. Sin mi radi u fabrici, a ćerka je domaćica... Ljubinki sam pre venčanja rekao da sam bio u zatvoru, osuđen zbog kukuruza, da nisam na vreme predao. Ona se u to nije upuštala, a ja joj o sebi nisam ni pričao, nije se raspitivala. Počeli smo da kućimo kuću, da brinemo o deci... Nikom, pa ni svojim najbližima nisam pričao...

Dva pokušaja samoubistva

U Podunavcima, Vrnjačkoj Banji i Trsteniku niko nije slutio da Vojislav Rajčić Požarevac nosi četrdeset devet krs-tova, koje je svojom rukom ispisao.

— Živeo sam stalno u nekom strahu — priča mi Požarevac. — Ako neko od nepoznatih uđe u dvorište, da nešto pita, ja pomislim: traže mene. Na poslu, kao sezonski radnik u »Hidrogradnji«, bio sam dobar radnik, niko me nije mrzeo. Ni sa kim se nisam svađao... S posla — pravo kući... Tako sam živeo... Ali sam se plašio uniforme: milicionera kada vidim na ulici, zaobiđem ga. Ni železničara nisam voleo da sretnem. Jedino se poštara nisam plašio...

Pokušao sam sebi da oduzmem život, dva puta, zbog bolesti... Pritisla me astma, bio sam na bolovanju. Prihodi mali, dva đaka školujem, sina i ćerku. Nisam mogao da odem do bunara da zaitim vode. Kažem ženi: »Donesi mi kofu vode,

da pijem«. Ona ćuti, pravi se da ne čuje. »Ma, neću više ovako da živim«, kažem sebi.

Žena krati drva iza kuće, a ja uzmem konopac pa oko vrata. Stavim stolicu ispod sebe, kad zakuka žena. Nadoše se ubrzo nekako i susedi, Zoran i Raško Pirić. Davali su mi veštačko disanje, jedva se osvestih...

Kada više nije mogao da izdrži, Požarevac je otišao lekaru psihijatru. Šeo je na stolicu za »lečenje duše« i rekao: »Doktore, da mi daš lek za samoubistvo!«

»Takve lekove ne držimo« — odgovorio je lekar i zatražio od pacijenta da mu ispriča svoje tegobe.

I Požarevac je počeo priču.

— Došao sam s posla kući. Pitam gde mi je žena... »Otišla u komšiluk« — kaže baba. Gde je sin? »Tamo, zna se gde provodi vreme posle podne, u garaži.« »Gde je ćerka?« »U sobi, čita nešto za školu, uči«... Mislim da je tada bila peti razred osmogodišnje škole. Odem kod ćerke: »Ima li nešto da se jede?« »Ima tata, kaže ćerka, tu je na stolu, postavljen ručak...« »Ko je spremio ovaj pasulj, ovako, sunce mu... Jesam li rekao da se za mene hrana ne zapržava... da se meće manje masti, jer mi škodi...«

Dode i žena, pita me što kravu nisam pustio da pase. »Kako, bre, Ljubinka, sada sam došao s posla, umoran, daj mi nešto da jedem...« Baba se umeša, kaže: »Ćerko, daj ti njemu spremi da jede ono što on traži.«

»Ne mogu ja sada posebno za njega da kuvam hranu« — kaže Ljubinka.

»Ljubinka, ne mogu da jedem ovo... masno i ljuto.«

»Poljubi pa ostavi« — kaže moja žena.

Šta da radim, jedem... teško.

Ustanem i povedem kravu na pašu. Čuvam kravu i mislim da me žena zajebava. Bio sam na poslu, radio, umoran od fizičkog rada, norma velika, treba da se ispuni. »Nećeš, ti, tako, božiju ti majku«, mislim u sebi, »sada ću da završim sa sobom.«

Jabuka mi trideset metara daleko od štale. Skinem konopac sa ulara od krave i odem pod jabuku da se vešam. Taman sam vezao konopac, namestio omču oko vrata, kad začu se sa prozora ćerka — kuka na sav glas, puna avlija suseda. Ćerka plače, susedi kažu: »Šta ti je, bre, Vojislave, jesi li lud, jesi li poludeo?«

»Dojadio mi život« — kažem. »Radim k'o sivonja po ceo dan — a u svojoj kući ne mogu da jedem ono što želim!«

»Ti mora da si pijan« — kaže žena.

»Vodi me lekaru, i ti da ideš sa mnom da se posmatramo. 'Oćeš da ideš, ili da idem ja sam« — kažem ženi.

Dođe i sin, kaže:

»Šta ti je, bre, tata?«

»Nije mi ništa.«

»Duvaj« — kaže sin. Ja dunem.

»Jok, mama, ne miriše na rakiju« — kaže sin majci.

Ja onako, skinut, pod jabukom, pri čistoj svesti. Komšije mi kažu: »Sram te bilo, Vojislave, sekiraš ovu ženu, sekiraš decu.« Jedan komšija dodade: »Ama, pustite ga da se obes, on vam samo ide na živce.«

»Pustite vi mene, nemoj niko da me dira.«

»Ne mogu da izdržim više, kažem doktoru, dajte mi lek za samoubistvo!«

»Ništa, ti, ne brini, kaže lekar, mi ćemo tebe da izlečimo.«

Dadoše mi neke injekcije. Ležao sam na nervnom odeljenju...

Ležim tako jedno petnaest, dvadeset dana u bolnici, pa dođem kući. Ali, sad ne mogu ni da jedem... Kada sam došao ovde u zatvor, bio sam ovaki — kaže Požarevac — i rukom pritiska obraze, hoće da pokaže kako je bio slab mršav, a sada se oporavio i ugojio...

— Pa zar lekar nije više razgovarao sa vama, niste mu rekli zbog čega ne spavate noću, i da se plašite uniforme?

— On meni kaže: »Ne brini se, ti, stari, izlečićemo mi tebe...« I bilo je stvarno bolje dok sam ležao u bolnici i primao injekcije.

— Dolazi li vam porodica?

— Kada advokat napiše pismo, oni dođu... Ne znam da li im je pisao, ali bi mogli da mi pošalju poštom paket. Ja sam to zaradio. Ne znam kako sada žive, ostavio sam kuću punu svega i svačega. Ja sam radio kao sezonski radnik, a kad nije bilo posla, preprodavao sam stoku. Kupim kravu, hranim je, pa je kasnije prodam. Pošteno. Nikoga nisam prevario, može da se prover, i. Zimi, kada nije bilo posla, prijavljivao sam se socijalnom. Radio sam i kod domaćina, va-

dio panjeve, sve dok nije došla »Hidrogradnja« iz čačka i uzela lepe poslove u Trsteniku — onda sam se zaposlio kod njih...

Selo Podunavci

Tražim Ljubinku Rajčić, suprugu Vojislava Rajčica Požarevca.

Asfaltni put između zelenih staza, kuća na brdu, gleda u livade i oranicu. Dvorište ograđeno, plot naheren, jedva se drži na zemlji. Kuća niska, lepo okrečena, čisto dvorište. Na vratima dečije lice: Vesna, unuka.

Pojavljuje se mlada žena, snaha Vojislava Rajčica. Ne pita odakle dolazimo, briše ruke. Na zidu slika Vojislava i njegove supruge Ljubinke.

— Ljubinka je tu, u susedstvu spremaju zimnicu u kući Rada Đurovića — kaže snaha.

Ljubinka, žena Vojislava Rajčica, bojažljivo prilazi i upitno gleda.

— Ne znam šta da kažem o njemu, ne volim da govorim. Bila sam kod njega u zatvoru i nisam htela s njim da razgovaram. Ne mogu da idem ponovo, daleko je, a i vožnju ne podnosim. Pisao je iz zatvora, preko advokata, traži paket i novac. Bolje da ne piše. Sin mu je odgovorio da nema vremena, da je prodao kola i da više ne može da dolazi. ..

— Da li ste naslućivali s kim živite?

— Nisam. Jedino što se noću znojio, a to je zbog astme. Otvarao je prozor i tražio vazduh. Prema meni je bio dobar, brinuo se o kući, o deci.

— Da li znate da je poslao molbu za pomilovanje?

— Ne znam, šta je zaslužio — tako i neka bude.

— Vi imate prava i na razvod, ukoliko vam je muž u zatvoru više od šest meseci.

— Šta ja znam, kako da se razvodim! Živim tu u selu sa sinom, snahom i unučetom.

— On je i pre toga bio u zatvoru. Da li ste ga pitali zašto je bio u zatvoru?

— Pa rekao mi je jednom prilikom. »Bio sam u zatvoru, osvetio sam oca.« Neko ga je ubio, a on ga je osvetio...

— Kako su ga otkrili?

— Jednog dana su došli neki ljudi u našu kući i pitali za njega. Ja sam rekla da je otišao da kupi hleb. Oni su malo posedeli u kući, pregledali njegove slike i onda su otišli. Ja sam čekala i čudila se što ga nema. Šta sam mogla da mislim? Možda se negde zadržao. Posle je jedan od onih drugova koji su ga tražili došao i rekao da je Vojislav uhapšen... da je zaklao te i te ljude... toliko i toliko... Ništa nisam rekla, a nisam ni mogla bilo šta da kažem, jer o svemu tome nisam znala. Da sam to znala, ne bih ni dana ostala sa njim... Ja sam bila usvojena, teško sam živela u sirotinji, a s njime mi je bilo lepo. ..

— Da ste znali, dok ste bili u braku, da li biste ga prijavili?

— Pravo da vam kažem, prijavila bih ga, otišla bih prvom milicioneru i rekla s kim živim. Bolje da budem i siromašna nego da živim sa takvim čovekom.

— Kako ljudi sada gledaju na vas?

— Znaju me u selu kao radnu i poštenu ženu. Sada primam njegovu penziju. I sin mi radi, ne mogu da se požalim na život...

Seosko dvorište, klupa, domaćin Rade Đurović sa ukucanima priprema zimnicu: seku meso tek zaklane svinje, dele na komade. Uznemirili se seoski psi, pobegle kokoške od krvi, mačke očima streljaju živo meso.

Požutelo selo.

Nož poboden u drvo. Jesen na stolu.

Žena Vojislava Rajčića Požarevca stoji pred nama, zbuñjena, možda bi pitala za sudbinu svog muža u zatvoru, ali kad god njegov bliski rođak, koji je radio sa njim, nešto kaže, žena okrene glavu, kao da ne želi da ga sluša. Nečega se pribojava.

— Meni je Voja blizak rođak i ja sam ga odveo na posao u preduzeće za nisku gradnju »Sedmi juli« u Trstenu — zajedno smo radili.

— Da li ste posumnjali u svog rođaka dok ste zajedno bili na poslu? Toliko godina bio je odsutan... nije bio u selu. Da li ste nešto znali?

— Ne znam gde je Voja bio za vreme rata — kaže rođak mirno. — Nismo znali gde je bio toliko godina. Kada je došao — nikome nije pričao gde je bio... U stvari, rekao je da je bio u partizanima... Dok je radio sa mnom, često

se zamarao, odlazio je na bolovanje. Ja sam mu jednom rekao: »Vojo, ako si stvarno bio u ratu, u partizanima, podnesi zahtev za boračku penziju... da se više ovde s nama ne mučiš na poslu...«

Kasnije, on i ja smo bili pozvani kod mog zeta na »dizanje rogova« nove kuće... Čamcem smo prelazili Moravu. Veče, toplo. Voja rukama hvata žičano uže, zategnuto preko ruke, kako bismo čamcem prešli na drugu obalu. Njiše se čamac... Bili smo već daleko od obale, na sredini reke, kad Voja progovori:

»Je l' bre, šta ti meni ono reče pre neki dan?«

»Ne znam na šta misliš, podseti me« — kažem i pomažem mu, hvatam metalno uže, zapinjem da što pre pređemo preko hrže reke.

Voja kao da se pomoli bogu.

»Ne znam na šta misliš, Vojo. Stvarno ne mogu da se setim...«

On tiho nastavlja:

»Znaš ti dobro... da te podsetim. Rekao si: 'Ako si stvarno bio u partizanima, ti traži boračku penziju... Idi iz preduzeća, bolje nego da se ovde umaraš na poslu...' Ti to sumnjaš da sam bio borac, u partizanima?«

»Vojo, ja tako mislim, kažem ti, znaš kako ja mislim.«

»Ne znam kako ti misliš — kaže on. — Objasni!«

I Voja se baci na mene, iznenada, uhvati me za vrat... Vidim, nema šale, ne mogu da vičem — reka pusta, a ni da se gušam s njim. Izdišem. Branim se, a on pritiska vrat, steže, a ja mislim da mi glava raste — a ja se smanjujem.

Nekako ugrabih vazduha: »Pusti me, Vojo, ili ćemo obojica u Moravu.«

»To nije za pričanje« — začu se glas žene Voje Rajčića Požarevca.

Nismo ni primetili kada je prišla.

»Tako je bilo, zašto da krijem — kaže rođak. — Zašto da krijem?« I nastavlja:

»Čamac udara u obalu. Ne znam gde smo, voda nas je donela. Iskočim iz čamca u neko šiblje. Trčim. Nema staze, preskočim zemlju. Ispred mene — seoska kuća. Spas. Iz mene izišao vazduh. Stanem. Iza mene tišina.

Voja je ostao u čamcu.

U selu sam slušao da je Voja, kada se posvađa sa ljudima, umeo da kaže: »Nemoj, ti, da budeš pedeseti...« Tada nisam znao šta mu to znači... Kada su ga uhvatili, odnosno dok sam slušao suđenje — postalo mi je sve jasno.«

Umesto penzije — pravda

Vreme je prolazilo: 36 godina potiskuju sećanja. Požarevac je u Podunavcima živeo tiho, kao da je na prstima hodao svojom utabanom stazom — kuća i porodica. Album ružnih slika počeo je u sebi da zatvara. Još samo penzija...

— Niko nije posumnjao u vašu prošlost?

— Mojoj priči da sam bio učesnik Narodnooslobodilačke vojske mnogi su poverovali.

— Pa dobro, kako ste se ponašali na susretima, o praznicima, kada ste se vidali sa borcima? Nikoga ne poznajete, a s njima razgovarate. Ratnici, kad se sretnu, vole da osveže uspomene.

— Ja nikad nisam dugo ostajao sa borcima, saslušam govor, položimo vence i odmah idem kući... Da me neko ne bi pitao iz koje sam brigade. Prisustvovao sam svečano-stima, ali sam izbegavao razgovor sa ljudima...

— Da li ste razmišljali o tome da se prijavite?

— Ne, nisam razmišljao o tome. Ali, sada mi je, posle svega, lakše...

— Kako ste otkriveni? Šta vas je to odalo?

— Ne znam kako sam otkriven, sad bih rekao da znam — kaže Požarevac i uzima čašu vode.

Član Predsedništva Opštinskog odbora SUBNOR-a Vrnjačka Banja, Mašan Marković, kaže da nije znao Požarevca.

— Prema onome što znam, on je u Podunavcima živeo povučeno. Što se tiče njegovog imena u Hronici Vrnjačke Banje, tu nema krivice ni Opštinskog odbora SUBNOR-a ni Opštinskog odbora Saveza boraca u Podunavcima, jer je Hronika pisana na osnovu prijava učesnika rata koji su doneli dokumenta iz armije. Požarevac je rođen u Podunavcima. Doneo je vojnu knjižicu u kojoj je pisalo kada je stupio u JNA. Tamo je stajalo da je on borac narodnooslobodi-

lačkog rata od 1943. godine, negde valjda od 10. ili 12. septembra. Boračka organizacija se ne upušta u proveru ovih podataka...

Što se Rajčica tiče, do njegovog hapšenja niko nije izražavao sumnju. Borci koji su 1944. godine radili ilegalno, tražili su da im se prizna borački staž. To se činilo na taj način što su, kad nema čvrstih dokaza, tražene izjave svedoka... Kako sam obavešten, Vojislav Rajčić je tražio da mu se prizna jedan-dva dana, da bi ostvario boračku penziju. Taj momenat i njegovo ime u **Hronici** u stvari su i doveli do toga da počne pažljivije ispitivanje.

— Podneli ste molbu za penziju — pitam Požarevca.

— Tražio sam potvrdu da sam bio u Požarevcu, i čuvao ratne zarobljenike, da mi se uvede u bukvicu. Molbom sam tražio i da mi se prizna vreme provedeno u vojsci, u partizanima. I na osnovu lekarskog uverenja i radnog staža podneo sam molbu za penziju.

Umesto penzije — stigla je pravda.

U IME NARODA

1. april 1980.

Tužilac je ponovo dobio reč.

Opisi svega onog što je Požarevac učinio, u ime četničkog pokreta, u ime jedne reakcionarne ideologije čiji je zakon ležao u kami, u tome da se među ljudima izazove užas i raspiri strah.

Tužilac zahteva najstrožu kaznu u ime čovečnosti i pravde, u ime crnih marama u sudnici i van nje, u ime isplakanih očiju bez suza, u ime nerođene dece i nepokopanih kostiju žrtava, u ime morala.

Niko ne zavidi poznatom pravniku koji Požarevca brani po službenoj dužnosti zbog toga što nema šta da odbrani. On, ipak, pronalazi reči da kaže nešto u odbranu optuženog. Branilac govori istinu kad kaže da je optuženi čovek nesigurne naravi, primitivan, osoba promašenog života, da je na sudu sve priznao, da je samo izvršavao naređenja. Ma koliko to bilo tačno, što je i sud prihvatio, ne može da umanjí odgovornost za mnoštvo mladih života, prekinutih na najsvirepiji način.

Predstoji još izricanje presude.

Tačno je 12 časova. Kazaljke na časovnicima su se poklopile kad se sudija Vladimir Milošević, na čelu sudskog veća, pojavio na vratima. Izgleda uzbuđen. Nikad u svojoj dugogodišnjoj praksi nije vodio slično suđenje.

U IME NARODA

Okružni sud u Zaječaru, u veću sastavljenom od predsednika suda Vladimira Miloševića, kao predsednika veća, sudije Danila Veljkovića i sudije porotnika Dimitrija Vukića, Petra Ćirića i Marina Guskovica, kao članova veća, sa zapisničarem Stanojem Zlatkovićem, u kriv. predmetu opt. Vojislava Rajčića, iz Podunavaca, zbog kriv. dela iz čl. 3 tač. 3 Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države, po optužnici okružnog javnog tužioca u Zaječaru Kt-78/79 od 7. marta 1970. godine, posle održanog glavnog javnog pretresa dana 25, 26, 27, 28. i 31. marta 1980. godine, u prisustvu Miljana Šarčevića, zamenika okružnog javnog tužioca u Zaječaru, koji zastupa optužnicu, optuženog i njegovog branioca Radmila Kalčevića, advokata iz Zaječara, dana 1. aprila 1980. godine, doneo je i predsednik veća javno objavio

PRESUDU

Sudija zastaje da bi zatim izgovorio poslednje reči presude:

»...Zbog svega toga Sud osuđuje Vojislava Rajčića, zvanog Požarevac, na kaznu smrti...«

Požarevac kao da se odjednom smanjio. Noge ga izdaju. Više se ruši nego što seda na optuženičku klupu. Milicioneri mu stavljaju lisice na ruke. Tek sada, jer po zakonu niko nije kriv dok presuda ne bude izrečena.

Posle kraće pauze, ponovo se čuju reči predsedavajućeg. On govori o nedelima Požarevca i o onome što je uzeto u obzir kao olakšavajuće okolnosti. Ali, dela su takva da se nikakva drukčija kazna nije mogla izreći. Predsedavajući završava govor rečima:

»Neka ovo suđenje bude za savremenike opisanih događaja susret sa savešću, a za mlade — čas istorije...«

Ćutimo.

Vojislav Rajčić Požarevac nikome se do sada nije ispovedao, ni poveravao. Sve je nosio u sebi — i pamtio. ..

»Ljudi će kad-tad izaći iz knjiga«

Molba za pomilovanje je odbijena, ali ja to Požarevcu ne mogu da kažem. Saopštenje ide redovnim putem. Na državnu smrt mora da se čeka.

Ostao sam bez cigareta.

— Hoćeš da zapališ jednu ovu moju cigaretu, evo šta ja pušim — ponudi me Požarevac.

Trafika je daleko. Pet kilometara ima od zatvora do grada. Pušim njegove cigarete i razmišljam kako je ostalo toliko vremena da možda neću biti u prilici ni da mu vratim paklo cigareta.

— Ako molba za pomilovanje ne uspe, koja bi vam bila poslednja želja?

Požarevac gleda u tavanicu. Ukoči mu se pogled.

— Teško pitanje. Da mi se sin ne druži sa rđavim društvom, kao što sam se ja družio sa rđavim ljudima, da bude pošten i da voli ljude. Ženu bih isto tako savetovao, a i unučiće. Ako sam ja imao rđav život, ne moraju oni...

— Posle svega, želeli biste da živite?

Podošle suze: zločinac plače.

— Želeo bih da živim još pet godina. To bih želeo.

— Među ljudima?

— Ne bih želeo da živim među ljudima, već ovde, u zatvoru... Još jedno pet godina.

Zaćutali smo. Učinilo mi se dugo.

— Eh, samo da sam završio školu, da sam učio, ja bih danas bio na nekom spomeniku, a ne ovde. .. — prošputa Požarevac.

— Ponovo ste me podsetili na oca. Šta je bilo sa Živanom?

— Kad sam došao iz Bosne, saznao sam da nije živ.

— Jeste li mu odlazili na grob?

— Nema on grob, pojele ga ribe u Moravi... Posle oslobođenja nastavio je da vadi pesak iz Morave. I dođu

neki ljudi, dok je on bio u vodi, s leđa mu priđu i otkinu glavu... Bace i glavu i telo u Moravu... Nikad nije pronađen. Nema groba.

— Ko ga je ubio?

— Njegovi drugovi, verovatno da ih ne bi izdao. Nikada se nije saznalo ko ga je ubio.

— Razmišljate li sada o njemu?

— Sećam se... ne znam koliko godina sam imao, ali mi je deda u kući, jedne zime, čitao neku priču iz knjige. Naiđe otac Živan... i dobro se sećam, još s vrata se razdera: »Samo su mi još knjige potrebne u kući!« Uze knjigu iz dedine ruke i baci je u vatru!

Sećam se da mu je deda tada rekao: »Živane, knjiga će da izgori, a ti ljudi kad-tad će da izađu iz knjige...«

. . .

Vojislav Rajčić Požarevac nije spavao. Odluka o izvršenju smrtno kazne saopštena mu je prethodnog dana, a kada se osuđeniku saopšti odluka o izvršenju smrtno kazne, kazna mora da se izvrši ti toku narednih 48 časova.

Ujutru, nešto pre četiri sata, zatvorski stražar je otključao vrata i ušao u samicu. Skinuo mu je okove sa ruku.

Požarevac je obukao svoje građansko odelo.

U zatvorskom dvorištu su čekali — sudija, lekar, upravnik zatvora i milicioneri koji treba da izvrše smrtnu kaznu.

— Vojo, imaš li kakvu želju — upitao je upravnik zatvora. Dužni smo da te pitamo i, ako je želja ostvarljiva — da je ispunimo.

— Imao sam... .

Šesnaestog marta 1981. godine, u četiri sata ujutru, streljan je Vojislav Rajčić Požarevac. Grob mu se ne zna. Zločinci se ne sahranjuju na groblju.

S A D R Ž A J

UBISTVO U PRISUSTVU VLASTI	_ _ _ — — — — —	7
ANDRIJA ARTUKOVIĆ	— — — — —	13
Milan Bulajić, doktor pravnih nauka, istoričar		
ANDRIJA ARTUKOVIĆ KRIO SE U MANTIJI — I POD LAŽNIM		
IMENOM	— — — — — — — — — — — — — — — —	25
MIODRAG MILOJEVIĆ	_ _ _ — — — — — — — — — —	41
VUCKO MANOJLOVIĆ	— — — — — — — — — — — — — — — —	55
ILIJA ŽIVKOVIĆ	— — — — — — — — — — — — — — — —	71
ĐORĐE ADAMOVIĆ	- — — — — — - - - - — — — — — — — — — —	81
VOJISLAV RAJČIĆ POŽAREVAC	— — — — — — — — — — — — — — — —	95

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека СрбИје, Београд

343.25

ИОМНР, Владан

Nema mesta na nebu : na smrt osude-
ni Andrija Artuković, Vučko Manojlović,
Miodrag Milojević, Ilija Živković, Đorđe
Adamović, Vojislav Rajčić »Požarevac«
pre izvršenja smrtne kazne : razgovori u
zatvoru / Vladan Tomić. — Beograd :
Književne novine, 1989. — 159 str ; 20 cm.
— (Biblioteka Dokumenti)

ISBN 86-391-0156-6

ПК : а. Смртна казна
б. Осуђеници на смрт

Smrtna kazna, kao vid društvene zaštite od zločina pojedinaca, oduvek je izazivala kontroverzna mišljenja, pa često i osudu demokratske javnosti i humanih institucija. Ritual smrtne kazne pa i veo nekakve mračne tajnosti oko pojedinosti njenog izvršenja, bez obzira na zločinca i vrstu zločina koji je počinio, prirodno budi mučninu, ili barem radoznalost.

Kako govore ljudi različitih profila, počinioци različitih i neuporedivih zločina, očekujući neznani čas izvršenja smrtne kazne?

Vrsni novinar Vladan Tomić, našavši se u predvorju smrti, postao je tanani istražitelj ljudskih duša. Saslušao je ili inspirisao na teške razgovore Andriju Artukovica, Vučka Manojlovića, Miodraga Milojevića, Iliju Živkovića, Dorda Adamovića i Vojislava Rajčica "Požarevca".

Svaki će čitalac ove knjige morati sam da se suoči sa odnosom prema zlu u ljudima, sa zločinom i kaznom, sa grehom i pokajanjem ako je ono moguće, i svaki će sam za sebe barem postaviti pitanje o smrtnoj kazni kao vidu izopćenja iz ljudske zajednice nakon komplikovanog mehanizma sudskog saznavanja istine, u potrazi za pravdom.

bibli-
biblioteka
biblioteka doku-
biblioteka dokumenti ·
biblioteka dokumenti · viadan
7)Tioteka dokumenti · viadan tomić ·
TTbteka dokumenti · viadan tomić · nema
Toteka dokumenti · viadan tomić · nema mesta
Teka dokumenti · viadan tomić · nema mesta na nebu
fa dokumenti · viadan tomić · nema mesta na nebu · bibli-